

บทที่ ๔

ระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๔๘)

ความพยายามรักษาระบบไพร่ให้คงไว้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ทางประการ ยังไม่สามารถจัดหาวิธีการควบคุม และจัดสรรกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพได้ เพราะการผ่อนคลายกฎเกณฑ์ที่มีผลให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติ ด้วยเหตุที่ขาดระเบียบสำหรับยึดถือ เปิดโอกาสให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง และการกคชิมเหงเลก ในขณะที่เดียวกันก็มีคนจำนวนไม่น้อยสามารถหลบเลี่ยงการเกณฑ์ราชการได้โดยวิธีหนึ่งวิธีใดเสมอ ดังปรากฏในรายงานจากเมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ว่า พบคนขอมือชาได้ถึง ๔๐๐ คนเศษ มาหลบตั้งถิ่นฐานอยู่ในป่า^๒ จนต้องมีสารตรากำชับข้าราชการหัวเมืองให้คอยสอดส่องมิให้เลก หรือลูกหมู่หลบหนีไปพนพระราชาอาณาเขต พร้อมกับให้พยายาม

^๑ดูรายละเอียดใน David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880 - 1930" (Ph.D. Dissertation Yale University, 1975), pp. 10 - 12.

^๒พจน., ร. ๕ กท. ๑ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงพระยาสุรเสนาชาหลวง พระยากาญจนบุรี ว่าควยให้หลวงราม นายสง นายรับ

ตั้งเกลี้ยกล่อมเลกหนีออกนอก ^๓เขต ^๔ลงวัน ๗ ๖ ๒ คำ ปีมเสง เอกศก
แดน

เกล้าข้อมพวกที่หลบหนีกลับมาขึ้นสังกัดตามแต่ใจสมัคร^๑ แสดงให้เห็นว่ายังมีปัญหาในการควบคุมกำลังคน และระบบไพร่ที่ใช้อยู่ก็ขาดประสิทธิภาพ เมื่อประกอบกับวิกฤตการณ์ทางการเมือง ปัญหาทางเศรษฐกิจ ตลอดจนการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก จึงมีส่วนผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำเป็นต้องปรับปรุงประเทศ และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบไพร่ในสมัยดังกล่าวต้องเปลี่ยนไปจากเดิม

ปัญหาการเมืองภายใน

ปัญหาคำนี้ เป็นปัจจัยที่เห็นได้ชัดเจน เนื่องจากสถานะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครองราชย์นั้นไร้อำนาจ และขาดเสถียรภาพเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงขาดทั้งประสบการณ์ด้านการปกครอง และชาติที่พึ่ง บรรดาเจ้านายและขุนนางก็เกรงอำนาจของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์^๒ พระราชกรณียกิจในแต่ละวันมักเป็นคานพระราชมิธีทางศาสนา และการศึกษาเรื่องพงศาวดาร ประเพณี การช่าง ตลอดจนการศึกษา

^๑ หจส., ร. ๕ กห. ๓ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงพระยาเพชรบุรี พระยาราชบุรี และพระยากาญจนบุรี ว่าด้วยตั้งกองศึกเลข ๗ เมืองราชบุรี ให้ เจ้าเมือง กำดับ คาน อย่านให้เลขหลบหนีได้ ลงวัน ๕ ๖ ๗ คำ ปีมเมีย โทศก จ.ศ. ๑๒๓๒, หน้า ๗๔ - ๗๕.

^๒ พระบรมราชาวัตในรัชกาลที่ ๕ พระราชนานแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาคไทย, ๒๕๐๔), หน้า ๓๕ - ๓๖.

การบริหารราชการด้วยวิธีรับฟังคำกราบบังคมทูลเกี่ยวกับข้อราชการที่ปฏิบัติไปแล้ว ให้ทรงทราบ^๑ จะเห็นได้ว่าพระองค์ไม่มีพระราชอำนาจจัดการบริหารราชการอย่างเต็มที่ ต่างจากผู้สำเร็จราชการที่

มีอำนาจได้สิทธิ์ขาดราชการทั้งปวง และให้สำเร็จสรรพอาชญาสิทธิ์ถึงประหารชีวิตคนทีควรจะถึงออกนอกราชอาณาจักร มีมหันตเขตานุภาพยิ่งใหญ่มิมีผู้ใดเสมอ พระราชทานให้เพิ่มศักดินา ๒๐,๐๐๐ เป็น ๓๐,๐๐๐ เป็นอัครมหาประธานาธิบดี ในการทำนุบำรุงสิริราชสมบัติ และสกลราชอาณาจักรทั้งสิ้น ทรงดวงศราสุริยมณฑลเป็นสำคัญ^๒

นอกจากนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้กรมหมื่นนวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ซึ่งผิดจากประเพณีที่เคยมีมา^๓ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระแวงว่าผู้สำเร็จราชการกับกรมพระราชวังบวรเป็นพวกเดียวกัน และเป็นกลุ่มที่มีอำนาจมาก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ฉบับลงวัน ๓^{๑๓} ๔ คำ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: สำนักพิมพ์สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๑๒๓ - ๑๒๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๑๕๕.

^๓ เติมนั้นพระมหากษัตริย์ทรงเลือกกรมพระราชวังบวรเองทุกรัชกาล ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕ - ๓๒.

ปีกุน สัปตศก จ.ศ. ๑๒๓๗ (พ.ศ. ๒๔๑๘) ว่า "สมเด็จพระเจ้าพระยาพุทธอยู่เสมอ
ว่า หม่อมฉันทกตยาในปีนี้ ๆ หลายปีมาแล้ว ว่าวังหน้าคงมาเป็นเจ้า คำนี้ท่านพูด
อยู่ดัง ๆ"^๑ อำนาจที่ผู้สำเร็จราชการกับกรมพระราชวังบวรมีอยู่ และสร้าง
ความหวั่นเกรงแก่เจ้านายกับขุนนางทั่วไป น่าจะเป็นอำนาจในการบังคับบัญชา
กองทหารแบบตะวันตก^๒ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงมี
กำลังทหารบกทหารเรือขึ้นสังกัดอย่างไม่จำกัดจำนวน และมีโอกาสสะสมอาวุธ
ยุทธภัณฑ์ เช่น ปืน และกระสุนดินดำได้มากมาย^๓ นับเป็นสิทธิพิเศษที่สืบทอดมา
จากสมเด็จพระนเรศวรมหาราช^๔ ซึ่งมีสถานะเทียบเท่าพระมหากษัตริย์ ทำให้
กรมพระราชวังบวรพระองค์นี้มีอำนาจมากกว่ากรมพระราชวังบวรรัชกาลก่อน ๆ
ตัวอย่างที่เห็นได้คือ กำลังไพร่หลวงฝ่ายพระราชวังบวรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

^๑ รั้ววุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ
(พระนคร: โรงพิมพ์ศรีธรรม, ๒๕๐๔), ๑: ๔๔๘ - ๔๔๙.

^๒ สำหรับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เคยรับผิดชอบกองทหาร
อย่างยุโรปมาแต่เดิม เพราะท่านเคยเป็นสมุหพระกระลาโหม และเคยใช้กอง
ทหารไตบังคับบัญชาเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองมาแล้ว เช่น คราวสิ้นรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ระดมเล็กในสังกัด
เข้ามาคุ้มกันพระองค์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ทรงแทนนำทหารจากสมุทรปราการมา
กรุงเทพฯ เป็นการขู่โหดเล็กคั่นภูมิลำเนา และกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ต้องยอม
ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า ๔๐ - ๔๑.

^๓ กรมราชเลขาณูการ, เรื่องวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลที่ ๕
(ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๙.

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมี ๑,๑๔๕ คน^๑ แต่ไพร่หลวงที่ขึ้นต่อกรมพระราชวังบวร-
วิชัยชาญมีถึง ๕๖,๙๔๓ คน ไพร่สมมี ๑๔,๐๑๖ คน^๒ นอกจากนี้ยังมีเลกขุนหมื่น
บุตรหมื่น มหาคเล็ก ตลอดจนพวกสิบยก สิบสองยก และสิบห้ายกอีก ๑๒,๕๓๖ คน^๓
รวมทั้งสิ้น ๘๓,๖๙๕ คน ตัวเลขนี้ได้จากการสำรวจใน พ.ศ. ๒๔๒๔ เมื่อ
กรมพระราชวังบวรทิวศกแล้ว จำนวนคนจึงอาจจะน้อยกว่าช่วงต้นรัชกาลเพราะ
มีการจำกัดกำลังคนฝ่ายพระราชวังบวร เมื่อคราววิกฤตการณ์วังหน้ามาแล้วครั้งหนึ่ง

กำลังคนขึ้นสังกัดกรมพระราชวังบวรก่อน พ.ศ. ๒๔๑๘ คงจะมี
ทัดเทียมกับกำลังไพร่พลฝ่ายพระบรมมหาราชวัง แม้วาพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจะมีกำลังคนมากกว่า แต่คณะทูตต่างประเทศซึ่ง
ประจำที่กรุงเทพฯ ต่างก็ยอมรับว่ากองทัพราชบ กับกองทัพปืนใหญ่ในสังกัด
พระราชวังบวรนั้นมีประสิทธิภาพสูงมาก^๔ และถ้าจะถึงขั้นใช้กำลังรบกันแล้ว

^๑ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุนครที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๗ เลขที่ ๑๓
บัญชีเลขไพร่หลวงฝ่ายทหารและพลเรือนในพระราชวังบวรที่คงรับราชการ.

^๒ หจข., ร. ๕ พศ. ๓๑/๒๕ หนังสือประมวลประมาณพลถึง
เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เรื่องบัญชีเลขไพร่หลวง ไพร่สม ในพระราชวังบวร
จ.ศ. ๑๒๔๗.

^๓ หจข., ร. ๕ พศ. ๓๑/๒๕ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
ถวายความเห็นที่จะเก็บขุนหมื่นรับหนังสือคุมตั้งวังหน้าเป็นทหาร จ.ศ. ๑๒๔๘.

^๔ F.O. 69/62 Second Reconciliation Proposal,
Supplementary Article 4 cited by Noel Alfred Battye,
"The Military, Government and Society in Siam, 1868 - 1910
: Politics and Military Reform during the Reign of King
Chulalongkorn" (Ph.D. Thesis Cornell University, 1974),
p. 64.

กงสุลต่างประเทศก็เชื่อว่าฝ่ายพระราชวังบวรสามารถสู้รบได้^๑ เมื่อความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ลุกกลามจนกลายเป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองใน พ.ศ. ๒๔๑๗^๒ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกมาก เพราะวิกฤตการณ์คราวนี้เกี่ยวข้องกับอังกฤษด้วย การแก้ปัญหาของทำนองระมัดระวังมิให้กลายเป็นข้อพิพาทกับมหาอำนาจได้ เห็นได้จากพระองค์โปรดให้พิมพ์หนังสือ "เรื่องวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลที่ ๕" เพื่อชี้แจงสถานการณ์ และโปรดให้มีสารตราถึงข้าราชการหัวเมืองเพื่อชี้แจงเรื่องราวแก่ราษฎร จะได้ไม่มีการเล้าลือที่สร้างความหวาดกลัวจนไม่กล้าทำมาหากิน^๓ งานพระราชพิธีที่ไม่สำคัญก็โปรดให้งดชั่วคราวจนกว่า

^๑Ibid., p. 170.

^๒ความขัดแย้งคุกรุ่นมานาน และตึงเครียดมากขึ้นเมื่อมีการประกาศใช้กฎหมาย ๔ ฉบับเพื่อปรับปรุงการบริหารราชการด้านการคลัง การศาล และเรื่องทาส ซึ่งส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์ของมูลดนาย เหตุการณ์ถึงจุดระเบิดในปลายเดือนธันวาคม ๒๔๑๗ และกรมพระราชวังบวรเสด็จหนีไปอยู่ที่บ้านกงสุลอังกฤษ คุรายละเอียดใน Ibid., pp. 180 - 200. และ กรมราชเลขาอนุการ, เรื่องวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลที่ ๕, หน้า ๑ - ๑๕.

^๓หจช., ร. ๕ กห. ๑๐ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงพระยาเพชรบุรี พระปลัด ว่าด้วยให้พระยาเพชรบุรีประกาศราษฎรอย่าให้ตื่นเต้นตามคำ
เลา
ภา
ลงวัน ๗ ๖ ๒ คำ ปิจจ อศก จ.ศ. ๑๒๓๖, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.
๒

เหตุการณ์จะคลี่คลาย^๑ วิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. ๒๔๑๗ นับเป็นตัวอย่างของการ
 ท้าทายพระราชอำนาจของผู้ที่มีกำลังคนที่ได้รับการฝึกฝนอย่างมีประสิทธิภาพ และ
 สร้างความกระทบกระเทือนต่อการเริ่มปรับปรุงการบริหารราชการมาก มีผลให้
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงประเทศด้วยความรอบคอบ
 มิได้เปลี่ยนแปลงอะไรอย่างรวดเร็วทันที่ทันควันอีกในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตาม การมีกองทหารแบบตะวันตกก็เชื่อประโยชน์ต่อเจ้าสังกัด
 มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีในข้อนี้ เนื่องจาก
 ทรงมีประสบการณ์มาแต่ครั้งที่ยังมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ กล่าวคือ ใน
 พ.ศ. ๒๔๑๓ พระองค์เสด็จประพาสชวา และสิงคโปร์ เพื่อศึกษาแบบอย่างมาทำนุ
 บำรุงอาณาจักร การทหารนับเป็นเรื่องหนึ่งที่ทรงนำกลับมาปรับปรุงกรมมหาดเล็ก
 เค็มนั้นกรมนี้ และรวมทั้งกรมรักษาพระองค์มิได้เป็นกองกำลังที่ออกรุกเพื่อทำการ
 ต่อสู้ แต่มีหน้าที่รักษาที่ประทับ เช่น บัดกวด จุดตะเกียง เลี้ยงนก ตีตุ๊กแก
 รคน้ำคนไม้ และย่นยาม^๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้น
 ครองราชย์ พระองค์โปรดคิใหม่ขนาดเล็กที่เคยทำหน้าที่ไลกา รวมทั้งเลิกในพระองค์

^๑เช่น การแท้ในพระราชพิธีโสกันต์เจ้านาย ๕ พระองค์ ซึ่งรวมทั้ง
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพด้วย ดู สมเด็จพระเจ้า-
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๕๑ - ๑๕๒.

^๒สมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ
 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), ๕: ๘๘.

มาฝึกหัดทหารแบบตะวันตก เรียกว่า ทหารมหาดเล็กโลก^๑ เมื่อกลับจากเสด็จ
 ประพาสชาวและสิงคโปร์ก็โปรดให้ขยายจำนวนทหารมหาดเล็กเพิ่มเป็น ๖ กองร้อย
 สร้างตึกที่พำนักทหารมหาดเล็ก และชักชวนราชินิกุลกับบุตรีมหาดเล็กมาเป็นทหาร^๒
 ทหารมหาดเล็กเหล่านี้ได้รับการศึกษาอย่างดี เช่น ได้เรียนวิชาภาษาอังกฤษ
 ภาษาฝรั่งเศส และคณิตศาสตร์ จากฟรานซิส จอร์จ แพคเตอร์สัน พร้อมกับฝึกฝน
 คานอวุธ ยุทธวิธี ตลอดจนระเบียบวินัยแบบตะวันตก^๓ เพื่อทำหน้าที่คุ้มกัน และ
 รักษาความปลอดภัยให้พระมหากษัตริย์ ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับมหาดเล็ก
 จึงเปลี่ยนจากการรับใช้ตามแบบนายกับบ่าว มาเป็นความจงรักภักดีด้วยการคุ้มกัน
 พระมหากษัตริย์ตามแบบทหาร^๔ และการตั้งเชื้อพระวงศ์กับบุตรขุนนางมาเป็นทหาร
 มหาดเล็กก็เท่ากับเป็นการขยายกลุ่มผู้จงรักภักดีต่อพระองค์ให้กว้างขึ้นกว่าเดิมด้วย
 แนวทางการควบคุมกองทหารแบบตะวันตกมีส่วนทำให้เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมือง
 แท้ก็เป็นวิธีหนึ่งที่สามารถสร้างฐานอำนาจให้พระมหากษัตริย์ได้ ในขณะที่ระบบไพร่
 มีความหละหลวมและพระราชอำนาจมีอย่างจำกัด การจัดการทหารจึงเป็นวิธีการ
 ควบคุมกำลังคนที่เอื้อประโยชน์ต่อพระมหากษัตริย์ได้มากกว่าระบบไพร่

^๑Noel Alfred Battye, "The Military, Government and Society in Siam....," p. 112.

^๒สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๗๓.

^๓Noel Alfred Battye, "The Military, Government and Society in Siam....," pp. 126 - 127 and 132.

^๔Ibid., pp. 133 - 134.

ปัจจัยทางเศรษฐกิจ

สภาวะทางเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นแบบยังชีพ การค้าขายมีในวงแคบ มักเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน เช่น ชาวนาแถบอยุธยานำข้าวที่เหลือจากบริโภคมาแลกเปลี่ยนจากหัวเมืองชายทะเลตามอัตราข้าว ๑ หน่วยต่อเกลือ ๓ - ๔ หน่วย^๑ แม้ว่าการค้าสำเภาจะขยายตัวแต่ก็อยู่ในวงแคบเพราะเป็นการค้าผูกขาด ต่างไปจากช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงที่มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้น สินค้าสำคัญมีไม่กี่ประเภทได้แก่ข้าว ฝ้าย ไม้สัก และน้ำตาล สำหรับชาวนั้นมีการขยายการเพาะปลูกเพื่อการค้ามากขึ้นจนเห็นได้ชัด^๒ กล่าวคือ มีการเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ระยะนี้มีการขุดคลองหลายสายโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้า และเปิดพื้นที่ใหม่ไปพร้อมกัน เช่น การขุดคลองเปรมประชากรใน พ.ศ. ๒๔๑๒ ดัดเส้นทางจากอยุธยามากรุงเทพฯ และเปิดพื้นที่ใหม่เข้าไปในเขตป่าที่ขาดคลองส่งน้ำ ก็มีภัยจากช้างป่าทำให้คนไม่กล้าบุกเบิกทำนา^๓ ส่วนการขุดคลองนครเนื่องเขตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ก็สามารถ

^๑David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice Economy in Thailand...", p. 15.

^๒B.P.P. 2/2 Siam-Commercial Reports 1865.

^๓ทวีศิลป์ สืบวัณณะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๗.

เปิดที่สองข้างคลองเป็นที่นาใหม่ได้ถึง ๓๒,๕๐๐ ไร่^๑ ปริมาณข้าวส่งออกก็ทวีจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ จากประมาณ ๑,๖๓๐,๐๐๐ หาบต่อปีในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาเป็นประมาณ ๑๕,๒๒๐,๐๐๐ หาบต่อปีในตอนปลายรัชกาล^๒ จะเห็นได้ว่าใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ปริมาณข้าวส่งออกคิดเป็นรายร้อยละ ๕๕ ของสินค้าออกทั้งหมด และเพิ่มเป็นร้อยละ ๖๐ ในช่วงทศวรรษแรกของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๓ การที่ข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญน่าจะเป็นเพราะระยะนั้นประเทศตะวันตกต้องการข้าวเป็นจำนวนมาก นอกจากจะเพื่อบริโภคแล้ว ชาวยุโรปยังใช้ข้าวในอุตสาหกรรมกลั่นสุรา ใช้ทำแป้งแทนข้าวสาลี ใช้ในอุตสาหกรรมทอผ้า และใช้เป็นอาหารสัตว์^๔ ประกอบกับแหล่งผลิตข้าวป้อนตลาดยุโรปคืออินเดียนั้นเกี่ยวกับภาคใต้ของสหรัฐอเมริกาเมื่อผลิตตกต่ำเนื่องจากเกิดควมวุ่นวายภายใน ทำให้ต้องแสวงหาแหล่งผลิตข้าวใหม่^๕ ดังนั้นความต้องการข้าวจากไทยจึงมีสูง ส่งผลให้มีการเปิดที่นาเพิ่มขึ้นเพื่อผลิตข้าวมาขายแก่ตลาดต่างประเทศ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^๒ James C. Ingram, Economic Change in Thailand..., p. 38.

^๓ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, "ระบบเศรษฐกิจไทย ๑๘๕๑ - ๑๘๖๐," หน้า ๒.

^๔ David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice Economy in Thailand....," p. 18.

^๕ Ibid., p. 19.

การขยายตัวของการผลิตข้าวมีผลต่อการผลิตสินค้าอื่น เพราะมีการใช้
ทรัพยากรในการผลิตข้าวอย่างเต็มที่ และมีการนำทรัพยากรที่เคยใช้ผลิตสิ่งอื่น
มาผลิตข้าวแทน ทำให้การผลิตสินค้าบางประเภทประสบภาวะตกต่ำ ตัวอย่างที่
เห็นได้ชัดก็คือ น้ำตาลซึ่งเคยเป็นสินค้าออกสำคัญในระยะหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง
ใหม่ ๆ กลับมีปริมาณส่งออกลดลงเรื่อย ๆ เซอร์จอห์น เบาว์ริง เคยคาดการณ์ว่า
น้ำตาลจะเป็นสินค้าออกประเภทสำคัญที่สุดของไทย^๑ อุตสาหกรรมน้ำตาลขยายตัว
มากหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. ๒๔๐๒ ปริมาณส่งออกสูงกว่า
๒๐๐,๐๐๐ หนาบต่อปี^๒ การชุกคดลงบางสาย เช่น คลองภาษีเจริญ กับคลอง
ดำเนินสะดวก ก็เอื้อประโยชน์ในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล^๓ แต่หลังจากนั้น
ปริมาณส่งออกอยู่ระหว่าง ๒๐,๐๐๐ - ๓๐,๐๐๐ หนาบ และราว พ.ศ. ๒๔๒๓
ก็ต้องสั่งน้ำตาลเป็นสินค้าเข้า สาเหตุที่ทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลเสื่อมโทรม
นอกจากจะเป็นเพราะความต้องการของตลาดยุโรปมีน้อยลง เนื่องจากสามารถผลิต
น้ำตาลจากหัวบีทรูทขึ้นใช้เองแล้ว ยังมีผลมาจากการขยายตัวของการผลิตข้าว
ด้วย จะเห็นได้ว่าเมื่อราคาน้ำตาลในตลาดทั่วโลกตกต่ำ กรรมกรจีนที่เคยทำงาน
ในโรงงานน้ำตาลแถบระยอง เขียวทากันนครไชยศรีพากันมาทำงานเป็นกรรมกรใน

^๑Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam
Vol. 1, p. 204.

^๒David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice
Economy in Thailand....," p. 28.

^๓ทวีศิลป์ สืบวัณณะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง....,"
หน้า ๔ - ๖.

^๔David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice
Economy in Thailand....," p. 29.

โรงสีข้าวที่กรุงเทพฯ และชาวไร่ที่เคยปลูกอ้อยก็หันมาปลูกข้าวแทน^๑ ทำให้ผลผลิตน้ำตาลยิ่งต่ำลงจนต้องสั่งน้ำตาลจากต่างประเทศมาใช้บริโภคภายใน ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงถึงความผูกพันของระบบเศรษฐกิจไทยกับระบบเศรษฐกิจโลกหลังสนธิสัญญาเบาริง ความต้องการข้าวในตลาดต่างประเทศเป็นเหตุให้การผลิตข้าวของไทยขยายตัวขึ้นเพื่อสนองความต้องการนั้น

เมื่อการผลิตรายขยายตัวขึ้น ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดินกับแรงงานก็มีค่าและเป็นที่ต้องการ ที่ดินซึ่งอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าวเป็นสิ่งที่มีความขึ้นมา ดังนั้นจึงต้องมีการวางกฎเกณฑ์ในการจับจองที่ดิน^๒ เพื่อมิให้เจ้านายกับขุนนางจับจองที่ดินไว้มากเกินกำลัง จนมีที่ดินรกร้างว่างเปล่ามิได้ใช้ทำประโยชน์ แรงงานทำการผลิตนั้นมาจากไพร่กับทาสทั้งที่ทำนาของตัวเอง และทำนาคบที่กินของ

^๑Ibid., pp. 30 - 31.

^๒หนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินแต่เดิมมี ๓ ชนิด ได้แก่ โขเหยียบย่ำมีอายุ ๑ ปี นายอำเภอก็จะออกให้ผู้จับจองที่ว่างเปล่า เสียค่าเหยียบย่ำไร่ละ ๒ บาท ๓๒ อัฐ (๒.๕๐ บาท) ทรายจองเป็นใบอนุญาตสำหรับผู้ทำประโยชน์ในที่ดินนั้น ๆ แต่จะขาดกรรมสิทธิ์ถ้าทิ้งที่ดินว่างเปล่าติดต่อกัน ๓ ปี และตราแดงคือหนังสืออนุญาตถือกรรมสิทธิ์ถาวร มักออกให้ที่ดินอุดมทำนาได้ผลสม่ำเสมอ และเสียอากรค่านาคำเต็มตามเนื้อที่ แต่ห้ามทิ้งให้รกร้างติดต่อกันนานกว่า ๕ ปี ทรายจองกับตราแดงสามารถนำไปขาย โอน หรือจำนำเปลี่ยนเจ้าของได้ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ เริ่มใช้หนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินแบบใหม่ คือ โฉนดแผนที่ ซึ่งแสดงถึงกรรมสิทธิ์ทุกอย่างในที่ดิน ผู้เป็นเจ้าของสามารถทิ้งให้ที่ดินว่างเปล่าติดต่อกันนานกว่า ๑๐ ปี ได้ ดูรายละเอียดใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง...", หน้า ๖๗ - ๗๒.

มุขนาย^๑ บางครั้งการกู่หนียืมสินก็จะทำสัญญาให้ลูกหนี้ส่งข้าวมาใช้คืนแทนเงิน โดยที่ราคาให้ต่ำกว่าราคาตามท้องตลาด จนต้องมีกฎหมายมากำหนดให้การใช้หนี้ด้วยข้าวนี้ต้องคิดตามราคาในท้องตลาดขณะนั้น และคิดดอกเบี้ยได้เพียงซึ่งละบาท^๒ ความต้องการแรงงานมาผลิตข้าวมีตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากการอพยพของผู้นายที่ดินฐานทั้งแบบถาวร และแบบชั่วคราว^๓ เพื่อมาทำกินในที่ใหม่ การอพยพแบบถาวรมีประโยชน์ในการ เปิดที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น หรือตั้งชุมชนใหม่ ในขณะที่การอพยพแบบชั่วคราวสร้างปัญหาให้ระบบไพร่ เพราะเป็นแรงงานเข้ามารับจ้างทำงาน เช่น ทำนาตามเมืองที่โครงการแรงงาน ทำให้มุขนายตามเกณฑ์ราชการได้ยากด้วยเหตุที่เลกมิได้อยู่ในภูมิลำเนา ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ การอพยพของแรงงานอีสานมารับจ้างชั่วคราวในเขตที่ราบภาคกลาง คนเหล่านี้เป็นเลกสังกัดทางกรมกอง ซึ่งเสียเงินค่าราชการในอัตรา

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐ และ ๑๓๑.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, หน้า ๑๘๔ - ๑๘๕.

^๓ สุวิทย์ ไทยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๔๙๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตศึกษาด้านประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๑๓๖ - ๑๓๗.

ไม่เท่ากัน การเก็บจึงทำได้ลำบาก สับสน และมีปัญหาเงินค้างค่างเสมอ ยิ่งถ้าเป็นการอพยพแบบทำงานเร่ร่อนไปเรื่อย ๆ ก็เป็นการสร้างปัญหาให้ระบบไฟร้อมมากขึ้น การขยายตัวของการผลิตข้าวจึงมีส่วนสร้างปัญหาให้ระบบไฟร้อม และทำให้ระบบนี้ต้องเปลี่ยนไปตามความเคลื่อนไหวในทางเศรษฐกิจ

การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่กำลังเผชิญต่อการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ขณะนั้นอังกฤษได้พม่ากับหัวเมืองมลายูบางเมืองเป็นอาณานิคม และฝรั่งเศสก็ครอบครองเวียดนามกับเขมรส่วนนอก การทำสนธิสัญญาเบาริงมีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการตระหนักถึงภัยของมหาอำนาจตะวันตกผู้มีแสนยานุภาพ ทำให้การเรียกร้องจากประเทศเหล่านั้นมีน้ำหนักมากพอที่ไทยต้องผ่อนตาม ยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์โดยขาดทั้งพระราชอำนาจและความมั่นคง พระองค์จึงต้องทรงระมัดระวังและดูแลที่ของมหาอำนาจตะวันตกเสมอ ดังเช่นกรณีวิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. ๒๔๑๗

ช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ ไฟร้อมหลวงจ่ายเดือนเสียดคนละ ๑๘ บาทคือปีไฟร้อมเสียดคนละ ๖ - ๑๒ บาท ดู หจช., ร. ๕ บ. ๑๗/๒๕ เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ ร.ศ. ๑๑๓, ๑๑๕, ๑๑๘ (๓๑ มี.ค. ๑๑๓ - ๓ มี.ย. ๑๑๘) ไฟร้อมเสียดคนละ ๖ บาท ส่วนทาสเสียด ๖ สลึง ดู ร.ศ.ท.เสียดยร ลายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, หน้า ๑๘๖. และเลิกเชยสุเสียดคนละ ๒ บาทคือปี ดู หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๑๗๒ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงฯ ทูลเกล้าถวายรัชชของเรื่องเมืองนนทบุรีธานีทำหางว่าวคักเปนเชยสุในเมืองลาวเปนอุบาย ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับนอกรีต กงสุลอังกฤษ^๑ แม้ในช่วงที่เสด็จไปประทับที่สถานกงสุลอังกฤษนั้นนอกรีตจะไม่อยู่ แต่ก็ทรงวางพระทัยว่าอังกฤษจะสนับสนุนพระองค์ เพราะมีเรือรบอังกฤษมาทอดสมอในแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๑๘^๒ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระแวงการแทรกแซงของอังกฤษ และแก้ปัญหาโดยการเชิญเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก ข้าราชการใหญ่ของอังกฤษที่สิงคโปร์มาจัดการ และเรื่องราวยุคเมื่ออังกฤษถือว่ากรณีนี้เป็นเรื่องภายในของไทย^๓ นอกจากวิกฤตการณ์วังหน้าแล้ว ยังมีการโฆษณาภาพทางทหารมาชมชู่เวลาเกิดความขัดแย้งอีกหลายหน ตัวอย่างที่เห็นไฉฉัดที่สุดน่าจะเป็นกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศสในปี ๒๔๓๖ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในชื่อของ "วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒"^๔ วิกฤตการณ์เหล่านี้แสดง

^๑มีการเล่าลือว่านอกรีตถึงกับจะถวายธิดาให้เป็นชายา กู สแตนลีย์ เบ็คคิงตัน, "กงสุลนอกรีตกับวิกฤตการณ์วังหน้า ปี ค.ศ. ๑๘๗๔ - ๑๘๗๕," แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล, จุดสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒ (กรกฎาคม ๒๕๑๘): ๖๘.

^๒Noel Alfred Battye, "The Military, Government and Society in Siam...", p. 196.

^๓กู เซอร์ แอนดรูว์ คลาร์ก, "การมาเยือนสยามครั้งแรกของข้าพเจ้า," แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล, จุดสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒ (เมษายน ๒๕๑๘): ๑๒๘ - ๑๓๘.

^๔ฝรั่งเศสส่งเรือรบถึง ๓ ลำเข้ามาขู่ว่าจะปิดกั้นแม่น้ำเจ้าพระยา และฝ่ายไทยมีอาวุธโฆษณาภาพทางทหารได้จึงต้องยอมตาม กู D.G.E. Hall, A History of Southeast Asia (New York: St. Martin's Press, 1966), pp. 658 - 660.

ถึงท่าทีของมหาอำนาจตะวันตกที่อาจใช้วิธีทุกความในการคัดล้นปัญหา หรือข้อขัดแย้ง
ได้ทุกเมื่อ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องรับฟังความคิดเห็น ตลอดจนคำเรียกร้องของ
มหาอำนาจตะวันตกเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่อาจนำไปสู่การใช้กำลัง เพราะ
อาจส่งผลกระทบต่อถึงขั้นตกเป็นอาณานิคมของประเทศเหล่านั้นได้

สิ่งที่ชาวตะวันตกไม่ว่าจะเป็นนักการทูต พ่อค้า หรือพวกสอนศาสนา
วิพากษ์วิจารณ์มากเกี่ยวกับสังคมไทย คือ ระบบไพร่ โดยเฉพาะเรื่องการเกณฑ์
แรงงานกับการสักเลก รายงานฉบับหนึ่งของนอกทที่มีถึงกระทรวงการต่างประเทศ
ที่ลอนดอน ระบุว่า ระบบเกณฑ์แรงงานเป็นสิ่งที่เลวร้ายมาก แต่ยกเลิกลำบาก
เพราะการบริหารราชการของไทยอย่างที่เป็นอย่างนั้นไม่สามารถจะอยู่ได้ถ้าขาด
ระบบเกณฑ์แรงงาน^๑ และยังวิจารณ์อีกว่าการที่คนไทยมีความเชื่อซำในการ
ทำงานก็เป็นผลมาจากการเกณฑ์แรงงานโดยไม่มีสิ่งตอบแทนของทางราชการ^๒
รายงานอีกฉบับหนึ่งของ อี. เอช. เฟรนช์ (E.H. French) ผู้รักษาการกงสุล
อังกฤษเมื่อปี ๒๔๒๕ ก็ระบุว่า การเกณฑ์แรงงานเป็นภาระหนักสำหรับราษฎร
ถ้ายกเลิกก็จะทำให้อาณาจักรได้รับประโยชน์มหาศาล^๓ ส่วนการสักหมายหมิ่นนั้น
ก็ได้รับการวิจารณ์เช่นกัน หมอแซมมวล สมิธ (Dr. Samuel Smith)
บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ Siam Repository เคยตีพิมพ์บทความที่คัดค้านการ
สักเลก เช่น บทความชิ้นหนึ่งตีพิมพ์ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ แสดงความ
เห็นว่า การสักเลกเป็นเรื่องล้าสมัย และไม่มีมนุษยธรรม^๔ ตลอดจนเรียกร้อง

^๑B.P.P. 2/6 Siam-Commercial Reports 1871.

^๒Ibid.

^๓B.P.P. 2/18 Siam-Commercial Reports 1885.

^๔Samuel Smith (ed.), "Marking the Siamese," p. 347.

ให้ทางราชการแก้ไขระบบเกณฑ์แรงงานเสียใหม่ เพราะ "ถ้ารัฐบาลสยามไม่เปลี่ยนแปลงนโยบายที่มีต่อประชากรของคนแล้ว ใครจะอาจประนามประชากรผู้ทุกข์ยาก ถ้าหากเขาจะหนีไปพึ่งพิงอยู่ที่การปกครองที่มีมนุษยธรรมสูงกว่าอย่างของอังกฤษในพม่า และของฝรั่งเศสในกัมพูชากับโคชินจีน"^๑ บทความดังกล่าวพยายามย้ำอีกว่าอารยประเทศจะพึงปฏิบัติต่อราษฎรของตนอย่างมีมนุษยธรรม และเคารพในสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล^๒ ต่างไปจากอาณาจักรไทยที่พยายามควบคุมกำลังคน และตั้งด่านคอยตรวจตราป้องกัน เลกหลบหนีจากมุลนาย

ฝ่ายไทยก็รับฟังคำวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้ และหาวิธีประนีประนอม เห็นได้จากคราวสักเลกใน พ.ศ. ๒๔๒๓ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่าต้องส่งหนังสือถึงสถานกงสุลต่างประเทศในกรุงเทพฯ เพื่ออธิบายถึงความจำเป็นของการสักหมายหมู่ และขอความร่วมมือในการส่ง เลกที่รับจ้างคนในบังคับต่างประเทศมารับการสักด้วย^๓ นับเป็นการอธิบายธรรมเนียมให้ฝ่ายกงสุลเข้าใจ จะได้ไม่ขัดขวางการทำงานอันอาจนำไปสู่กรณีพิพาทได้ นอกจากนี้ยังมีการเตรียมคำสั่งแจ้งให้ราษฎรที่จะส่งไปต่างประเทศราว พ.ศ. ๒๔๒๑ - ๒๔๒๒ เพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับสังคมไทย รวมทั้งเรื่องทาสด้วย โดยอธิบายว่าทาสในสังคมไทยไม่ได้มีความเป็นอยู่ที่ทุกข์ยากจนเกินไป นายเงินจะดูแลทาสของตนอย่างดีทั้งในยาม

^๑Ibid., p. 344.

^๒Ibid.

^๓พจช., ร. ๕ กต. ๕ หนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ถึงกงสุลออสเตรเลีย มีไปมาว่าด้วยธรรมเนียมสักเลก ลงวัน ๖ ๓ ๖ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก จ.ศ. ๑๒๔๓, หน้า ๔๔ - ๔๖.

ปกติและยามเจ็บไข้^๑ มิใช่จะปฏิบัติต่อทาสอย่างไร้มนุษยธรรม และในระบอบนั้นถ้าผู้ใดต้องการผลงานที่มีคุณภาพซึ่งเสร็จเรียบร้อยภายในเวลาอันรวดเร็วแล้ว การจ้างคนมาทำงานจะสะดวกกว่า และสิ้นเปลืองน้อยกว่าการซื้อทาสมาทำงาน^๒ แสดงให้เห็นว่าการมีทาสไว้ทำงานให้เริ่มเสื่อมความนิยม และเป็นแนวโน้มที่ประเทศตะวันตกพยายามเรียกร้องอยู่แล้ว ท้าที่ที่ฝ่ายไทยพยายามประนีประนอมต่อการคุกคาม หรือการเรียกร้องของตะวันตกมีอยู่เสมอมา ดังนั้นแม้ว่าการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกอาจจะมีข้อปัจจัยสำคัญประการ เดียวที่ผลักดันให้ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงไป แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะต้องคำนึงถึงความต้องการของมหาอำนาจตะวันตก เพื่อมิให้เกิดข้อพิพาทที่อาจลุกลามใหญ่โตขึ้นได้

ปัจจัยจากความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากจะทำให้ระบบนี้หละหลวมจนเกิดความสับสนในการควบคุมคนแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อค่านิยมการใช้แรงงานราคาถูก แม้ความต้องการแรงงานมาทำการก่อสร้าง ซุกคลอง หรือทำถนนจะยังมีอยู่ แต่นิยมจ้างคนจีนมาทำงานเหล่านี้ เพราะงานที่ได้มีคุณภาพเป็นที่พอใจ เสร็จเร็ว และไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากนัก การเกณฑ์แรงงานเลิกจึงมุ่งใช้ราชการอย่างเป็นทางการเป็นเวรยามรักษาป้อม คาน หรือพระบรมมหาราชวัง เป็นฝีพาย และเกณฑ์มาทำสงครามเป็นสำคัญ ในยามปกติความต้องการแรงงานเลิกคงมีน้อยลง ทำให้เลิกเป็นจำนวนมากส่งสิ่งของหรือเงินมาแทนแรงงานเมื่อถูกเกณฑ์ ตลอดจนมีเลิกที่ไม่มาเข้าเวรรับราชการก็ส่งเงินมาแทน ทั้งสิ่งของและเงินที่ได้มาจะนำมาใช้

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๘/๒๒ สำนักคำตอบของพระยาภาษกรวงศ์.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

ในราชการ และใช้ในการค้าสำเภา บังการการค้าขยายตัว ยังมีเลขที่ส่งส่วย
เพิ่มขึ้น ระบบไพร่ก็มีบทบาทในการเก็บผลประโยชน์ในรูปสิ่งของและเงิน นอกเหนือ
จากกฎเกณฑ์แรงงานด้วย แนวโน้มที่แสดงว่าการเกณฑ์แรงงานลดลงจึงเริ่มปรากฏ
มาแต่สมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การทำสงคราม
แบบเก่าที่เกณฑ์คนจำนวนมากมารบโดยที่งานเหล่านี้อาจจะไม่เคยผ่านการฝึกหัดระเบียบ
วินัยหรือยุทธวิธีมาก่อน เพียงแต่รู้จักวิธีใช้อาวุธพวกหอกดาบอยู่บ้าง ถือเป็นเรื่องที่
ล้าสมัยแล้ว การรบแบบนี้ไม่สามารถต้านทานกองทหารตะวันตกที่ผ่านการฝึกหัดมา
อย่างดี และมีอาวุธยุทธภัณฑ์ทันสมัยได้ ในขณะที่เดียวกันอาณาจักรข้างเคียงที่เคย
เป็นคู่แข่งสงครามมาก่อน เช่น พม่าหรือเวียตนามก็ตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก
สงครามแบบเก่าที่หมดไปทำให้การเกณฑ์แรงงานเลิกเพื่อทำสงครามมิใช่เรื่องจำเป็น
อย่างแต่ก่อน ความต้องการแรงงานเลิกจึงน้อยลงกว่าเดิม

การทำสนธิสัญญากับนานาประเทศมีผลให้การค้าขายเปลี่ยนไป ประเทศ
ตะวันตกกลายเป็นลูกค้าสำคัญต่างจากช่วงรัตนโกสินทร์ที่มีจีนกับชาวเป็นแหล่ง
ค้าขายสินค้าของไทย นอกจากนี้ลักษณะของสินค้าก็เปลี่ยนไปจากของป่าที่มาจากส่วย
มาเป็นผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร เช่น ข้าวกับน้ำตาล และทรัพยากร เช่น ไม้สักกับดีบุก
ตามความต้องการของตลาด ดังนั้นความต้องการส่วยสิ่งของจึงลดจำนวนลง และ
เรียกเก็บเป็นเงินแทนเพื่อให้เลิกทำการผลิตทางเกษตรได้เต็มที่ หรือทำงานรับจ้าง
จะได้มีเงินเสียภาษี ส่วย หรือเงินค่าจ้างคนทำราชการแทนให้ทางราชการ เห็นได้
จากธรรมเนียมเดิมเคยเกณฑ์ไพร่สมมาทำงานพวกสร้างป้อม หรือซ่อมกำแพงพระนคร

พอมารถึงรัชกาลนี้ก็โปรดให้เกณฑ์เงินแทนแรงงาน^๑ แสดงให้เห็นว่าเงินมีความสำคัญ
ต่อทางราชการมากกว่าการเกณฑ์แรงงาน ความมั่งคั่งของบุคคลก็คงจะวัดกันที่เงิน
ทองมากกว่าจะวัดด้วยจำนวนคนขึ้นสังกัดอย่างที่เคยเป็นมา

แม้ว่าการเกณฑ์ราชการเลิกจะเป็นการเก็บผลประโยชน์มากกว่าการเกณฑ์
แรงงานก็ตาม แต่ยังคงมีปัญหาไพร่พลเลี้ยงภาระด้วยวิธีการต่าง ๆ อยู่เสมอ ไม่ว่าจะ
จะเป็นการบวชพระ^๒ อ่างตัวเป็นนักบวชต่างศาสนา^๓ เลี้ยงงานด้วยการโอนเป็น

---

^๑ เช่น คราวเกณฑ์ ๕ จำนวน หรือ ๕ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๕๐ กุ
หจท., ร. ๕ พศ. ๗/๓๖๔ สำเนาหนังสือหลวงโยธาบริบาลยื่นให้เจ้าพระยา-
มหินทรศักดิ์ศรีขำรงเรื่องเกณฑ์เงินเลข ๕ จำนวน ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗.

^๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ มีการชำระพระนักสวด สึกมาเป็นไพร่หลวง และ
สักกำกับหลังมือว่า "ห้ามอุปสมบท" กุ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุ
โทรของจมนังกศิลป์," หน้า ๑๖๘.

^๓ เช่น พวกที่นับถืออิสลามเมื่อไปแสวงบุญที่เมกกะ กลับมาเป็นโต๊ะ ทวน
หะยี จะได้รับการผ่อนผันไม่ต้องถูกเกณฑ์ราชการ และได้รับหนังสือคุ้มครอง ภายหลังจาก
มีการอ้างเป็นโต๊ะ ทวน หะยีกันมาก จนต้องแกกรรมเนียมให้ยกเว้นเฉพาะผู้ที่ผ่าน
การทดสอบความรู้แล้วเท่านั้น กุ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ,
ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเม็ด, ๒๔๗๘),

๑๒: ๘๘ - ๕๓.

แตกต่างกัน โดยเฉพาะจากกรมกองฝ่ายการหนักไปยังกรมกองฝ่ายการเบา ตลอดจนหนีเข้าป่า หรือไปพึ่งชาวต่างชาติ^๒ ทางราชการก็มีอาจแก้ปัญหาดังกล่าว ด้วยเหตุที่ระบบไพร่ขาดประสิทธิภาพ พระมหากษัตริย์ก็มีได้มีพระราชอำนาจเด็ดขาด แต่หาแก้ปัญหาด้วยความเข้มงวด รุนแรง ก็อาจมีปัญหานพินพาทกับประเทศตะวันตกได้ การจะปล่อยให้ระบบไพร่ เป็นเช่นนี้ต่อไปก็ไม่เกิดประโยชน์แต่อย่างใด ซ้ำยังเป็นข้อรังเกียจของชาวตะวันตกที่เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา / ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงจำเป็นต้องจัดการแก้ไขระบบไพร่ใหม่ และต้องใช้วิธีประนีประนอม เพื่อลดความขัดแย้งอันอาจจะเกิดขึ้นได้

ระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามแก้ไขระบบไพร่ ด้วยความสุชุม รอบคอบ น่าจะเป็นเพราะทรงได้รับทเรีนจากวิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. ๒๔๑๓ มาแล้วว่าการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่กระทำอย่างฉับพลัน รวดเร็ว และมิได้หาทางออกอย่างรอบคอบ จะนำไปสู่การต่อต้านที่รุนแรง และอาจยังความเสียหาย

^๑ หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๑๔๔ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรัง
ทูลเกล้าถวายเรื่องหมิ่นชำนัญญาบาลยอมให้ไพร่สมสักข้อมือแล้วไปเป็นไพร่หลวงวังหน้า
ปีออก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๒ หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๒๔๒ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรังค
ทูลเกล้าถวายเตือนเรื่องเลขชาพระสามพระอารามซึ่งไปเข้ารีตนั้นจะโปรดเกล้า
อย่างไร ผลนำหนังสือถวาย ๒ ฉบับ ลงวัน ๔ ๖ ๔ คำ ปีมะเมีย จัตวาศก
๑๒
จ.ศ. ๑๒๔๔.

ไ้มาก^๑ นับจากนั้นมาพระองค์ทรงมีความเห็นว่า การกระทำที่ขาดความสุจริต "พลุ่งพล่านเปลี่ยนใหม่ต่อเก่า ทั้งเก่าใช้ใหม่ หรือมีอายุน้อย จะได้รับแต่คำแนะนำ จากผู้ซึ่งใจพาลล้นกาลหยาบ อันไม่สามารถจะปกครองรักษาแผ่นดินไ้ก็ทำให้ ปรวนแปรไปต่าง ๆ การในบ้านเมืองก็จะเป็นปรกติเรียบร้อยได้"^๒

พระบรมราโชบายในการแก้ไขระบบไพร่ที่ยุ่งเหยิงมีหลายวิธีด้วยกัน กล่าวคือ พระองค์ยังโปรดให้ใช้ธรรมเนียมเดิมในการควบคุมคน เช่น การสักหมายหมู่ เลขทั้งปวง ใน พ.ศ. ๒๔๑๘^๓ แต่ก็มีการแก้ไขกฎเกณฑ์บางประการให้ผ่อนคลายลง

^๑ เพราะระหว่างพฤษภาคม ถึงสิงหาคม ๒๔๑๗ มีกฎหมายออกมา ๔ ฉบับ พยายามรวบอำนาจทั้งทางการ เมืองและเศรษฐกิจมาสู่พระมหากษัตริย์ ส่งผลกระทบ ต่อสถานะของเจ้านายและขุนนางมาก ดู ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระ- อำนาจกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญา- มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๒๑๑ - ๒๑๓. และดู David K. Wyatt, The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn (New Haven: Yale University Press, 1969), pp. 54 - 57.

^๒ พระบรมราโชบายในรัชกาลที่ ๕..., หน้า ๓๒.

^๓ หลังจากที่เคยสักมาครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๑๓ ดู ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑๖๑ - ๑๖๒.

หรือรัดกุมขึ้นกว่าเดิม^๑ พร้อมกันนั้นก็โปรดให้ขยายการจ้ดกองทหารแบบตะวันตก เพื่อทดลองใช้วิธีการควบคุมกำลังคนแบบใหม่ ในขณะที่มีการปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตกในทุกด้าน ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในสมัยนี้จึงอาจพิจารณาได้ ๒ ประการควบกันคือ ความเปลี่ยนแปลงในด้านการจัดการกรมพระสุรัสวดี และด้านกาจ้ดกองทหารแบบตะวันตก

การจัดการกรมพระสุรัสวดี

กรมพระสุรัสวดีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กลายเป็นกรมที่ทำงานซ้ำซ้อนกับหน่วยงานอื่น เนื่องจากกรมพระกระลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า เข้ามาควบคุมการขึ้นทะเบียนคน ตลอดจนการสักเลกในเขตความรับผิดชอบ กรมพระสุรัสวดีจึงมิใช่หน่วยงานที่มีอำนาจเต็มที่ในการควบคุมและจัดสรรกำลังคน การสักเลกและทำทะเบียนเลขซึ่งควรจะมีบ่อยครั้ง เพื่อจะได้มีบัญชีจำนวนคนที่ถูกต้องแม่นยำ กลับเกิดขึ้นนาน ๆ ครั้ง โดยเฉลี่ยแล้วจะทำในระยะเปลี่ยนรัชกาลใหม่เท่านั้น คงเป็นเพราะกรมเหล่านั้นมีงานหน้าที่ในความรับผิดชอบมากเกินไป^๒ และมีส่วนทำให้ระบบไพร่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มีความสับสน ยุ่งเหยิง ตลอดจนขาดกฎเกณฑ์ที่รัดกุมในทางปฏิบัติ

^๑ เช่น เกลี้ยกล่อมเลกจระจัดเป็นเลกคงเมือง และกำซั้บเจ้าพนักงานกองสักให้ดูแลการสักเลกให้รัดกุม มิให้มีการทุจริตเกิดขึ้น ดู หจข., ร. ๕ กห. ๒๖ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาถึงผู้วาราชการ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองปรานบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ โปรดเกล้าฯให้ตั้งโรงสัก ๓ เมืองราชบุรี ให้หาหลวงสักเลข ๕ เมือง ลงวัน ๔ ๒ ๑๒ คำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒, หน้า ๑๔๒ - ๑๔๔.

^๒ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า ๑๕๑.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นทางที่จะตั้งอำนาจ มาสู่พระองค์ และแก้ไขการควบคุมกำลังคนผ่านกรมพระสุรัสวดี กรมนี้ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ และเจ้ากรมมักมาจากข้าราชการบริพารใกล้ชิด ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ จึงโปรดให้ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ข้าราชการเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระยาราชสุภาวดี เจ้ากรมพระสุรัสวดี การแต่งตั้งคราวนี้อาจจะไม่สำคัญนัก เพราะดูเหมือนว่ากรมพระสุรัสวดีแทบจะไม่มีอำนาจอยู่แล้ว แต่ปรากฏว่าในปี ๒๔๑๓ โปรดให้เลื่อนท่านผู้นี้ขึ้นเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ เทียบเท่ากับศักดินาของอัครมหาเสนาบดีสองฝ่าย และจตุสดมภ์ทั้งสิ้น นับเป็นครั้งแรกที่มีการ เลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้ากรมพระสุรัสวดีขึ้นเป็นถึงเจ้าพระยา ทำให้สถานะของกรมนี้ สูงขึ้นเทียบเท่ากรมสำคัญ เช่น กรมพระกระลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า

ท่านผู้นี้เดิมชื่อเพ็ง เป็นคนสกุลแพญกุล เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ ถวายตัว เป็นข้าหลวงเมื่ออายุ ๑๓ ปี ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช ที่วัดราชาธิวาส ได้เป็นข้าราชการบริพารใกล้ชิดตลอดรัชกาล เคยเป็นจมนัสนรเพชฌภาที หัวหมื่นมหาดเล็ก ปี ๒๔๐๐ เป็นอุปทูตไปลอนดอน เลื่อนเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ ในรัชกาลที่ ๕ ก็เคยเป็นตุลาการชำระคดีพระปรีชาภักดี เป็น สมาชิกทั้งแคนซิด ออฟ สเทต และปรีวี แคนซิด ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหินทร- ศักดิ์ธำรงในปี ๒๔๑๓ ธิดาของท่านชื่อมรกตได้ถวายตัวและเป็นเจ้าจอมมารดาของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิศมัยนรินทร์ กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. ๒๔๓๔ กุ หจข., ร. ๕ บ. ๑.๒ ร.ที่ ๒๔๑/๔๒ สำเนาหนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์- ธำรงค.; หจข., ร. ๕ บ. ๑๓.๒/๓๓ เรื่องทรัพย์สินสมบัติเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ (๒๔ พ.ย. - ๑๒ ธ.ค. ๑๑๓) และพระราชพินิจจับ (ผู้รวบรวม), รายงานผู้ที่ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา พร้อมทั้งประวัติที่ได้รับแต่งตั้งมาแต่ เริ่มแรก [ม.ป.ท., ม.ป.ป.]

ให้อำนาจเจ้ากรมจัดการเรื่องกำลังคนมากยิ่งขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ เห็นได้จากการสลักเลิก
 ที่แม้จะแต่งตั้งขุนนางคนอื่นเป็นแม่กองใหญ่โดยมีข้าราชการกรมพระสุรัสวดีออกไปร่วม
 กำกับ แต่ถือว่าเป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีที่ต้องออกประกาศเร่งรัดให้
 เจ้าหน้าเลกมาสังกัด^๑ ต่างจากการสลักเลิกในรัชกาลก่อนเพราะหน้าที่กะเกณฑ์เจ้าหน้า
 ให้นำเลกมาสังกัดจะเป็นของแม่กองกับข้าราชการในท้องถิ่น^๒ เจ้าพนักงานกรม
 พระสุรัสวดีเพียงแต่ร่วมเดินทางไปพร้อมกองสัก อย่างไรก็ตามก็ดี การให้ความสำคัญต่อ
 กรมนี้เพิ่มขึ้นมิได้หมายความว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีพระราช-
 ประสงค์ให้ฟื้นฟูธรรมเนียมเดิมกลับมาใช้อีก พระองค์เข้าพระทัยดีว่าระบบไพร่จำเป็น
 ต้องเปลี่ยนไปจากเดิม^๓ เพียงแต่จะทอดคอบ ๆ เปลี่ยนแปลงโดยหาวิธีการอื่นมาทำ
 หน้าที่แทนอย่างใดอันเสียก่อนที่จะประกาศออกเป็นกฎเกณฑ์ใหม่ ดังนั้นการเพิ่มความ

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๕๑ สำเนาสารตราถึงหัวเมืองว่าด้วยการศึกษาที่จะ
 ตั้งกองสักเลข ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ หจข., ร. ๔ กห. ๑๕ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
 ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองชุมพร
 เมืองประจวบ เมืองกำเนคนพคุณ เมืองไชยา เมืองหลังสวร เมืองพังงา เมืองตะกั่วป่า
 แม่กอง
 ว่าด้วยตั้ง กองสักหัวเมืองฝ่ายใต้ ลงวัน ๖ ๕ คำ ปิวอก โทศก
 ขาหลวง
 จ.ศ. ๑๒๔๒, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๓.

^๓ พระองค์ทรงมีพระราชดำริจะยกเลิกการสลักเลิก เพราะสร้างความลำบาก
 ให้ราษฎรมาก แต่ต้องจัดทำทะเบียนสำนวนครวั และจัดวิธีเก็บผลประโยชน์ให้เรียบร้อย
 เสียก่อนจึงจะเลิกได้ ดู หอสมุดควศิริญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๖
 เลขที่ ๑๓.๑๔๓/๑๒ เรื่องประกาศปรึกษาการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย.

สำคัญให้กรมพระสุรัสวดีจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่พยายามใช้จัดการควบคุมกำลังคนให้มีประสิทธิภาพกว่าที่เคยเป็นมา

ในระยะเกี่ยวกับการตั้งข้าหลวงเดิมมาเป็นพระยาราชนิกุลวดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพเป็นแม่กองชำระขุนหมื่นใน พ.ศ. ๒๔๑๓ ปรากฏว่ามีการตัดทอนจำนวนขุนหมื่นทุกกรมกองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนลงให้แคพอัชราชการของแต่ละกรม เรียกว่าขุนหมื่นรับเบี้ยหวัด นอกนั้นเป็นขุนหมื่นตัดนอกจากเบี้ยหวัด หรือ "ขุนหมื่นตัด" ซึ่งได้รับหนังสือคุมสึก แต่ถูกเกณฑ์ราชการคนละ ๒๐ วัน หรือเสียเงินคนละ ๔ บาท ต่อปี^๑ จะเห็นได้ว่าการตัดทอนจำนวนขุนหมื่นนั้นนอกจากจะช่วยลดเบี้ยหวัดที่ต้องจ่ายแล้ว ยังเป็นการเพิ่มรายได้ให้อาณาจักรด้วย ภายหลังมีการร้องทุกข์จากพวกมูลนายว่ายังมีญาติพี่น้อง และพรรคพวกที่ไม่ควรถูกสักหมายหมุ่ โดยขอรับพระราชทานหนังสือคุมสึก จึงโปรดให้ตั้งเป็น "ขุนหมื่นขึ้น" เกณฑ์ราชการเท่ากับขุนหมื่นตัด^๒ การตัดทอนจำนวนขุนหมื่นน่าจะเกิดจากความจำเป็นต้องเกณฑ์แรงงานมีน้อยลง จึงเป็นการดีนเป็สิ่งถ้ามีขุนหมื่นจำนวนมาก เพราะมิได้ใช้คุมเล่งทำงาน หรือไปทัพอย่างแตกอน และกลับเป็นช่องทางให้มูลนายแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการนำพรรคพวก หรือเบียดบัง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๔๔ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคื
ทูลเกล้าถวายเรื่องชี้แจงในข้อความเห่น แลในข้อหมายประกาศแลความเห่นต่าง ๆ
ลงวัน ๓ ำ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

รัฐหมู่ไพร่หลวงมาตั้งเป็นขุนหมื่น^๑ ดังนั้นการคัดทอนคราวนี้จึงมีส่วนบันทอนอำนาจของบรรดาขุนนางด้วย เพราะเดิมนั้นขุนนางมีสิทธิแต่งตั้งขุนหมื่น แต่นับจากปี ๒๔๑๓ ไป การแต่งตั้งขุนหมื่นตัดกับขุนหมื่นขึ้น จะเป็นพันธะที่ผู้ตั้งต้องรับผิดชอบในการเกณฑ์ราชการหรือเงิน คล้ายกับเป็นไพร่ส่วยประเภทหนึ่ง^๒ เพียงแต่ได้รับหนังสือคุ้มสักเท่านั้น กรมพระสุรัสวดีจะมีหน้าที่เกณฑ์ราชการ และเก็บเงินจากขุนหมื่นเหล่านี้ เหมือนกับเลิกทั่วไป นับเป็นการเพิ่มอำนาจให้กรมพระสุรัสวดีในการจัดการพวกขุนหมื่นซึ่งเคยอยู่ในฐานะของมูลนาย และมีได้รับการระเข็นนี้มาก่อน

การเพิ่มอำนาจให้กรมพระสุรัสวดียังคงมุ่งประโยชน์ด้านเกณฑ์ราชการ แม้ว่าความจำเป็นในการเกณฑ์แรงงานจะน้อยลง แต่ยังคงเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอ เลกที่มาเข้าเคื่อนยังมีถึงเคื่อนละ ๑,๐๐๐ คน^๓ ทำหน้าที่รักษาการณ์ตามคาน ป้อม กำแพงเมือง หรือพระราชวัง นอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์แรงงานเป็น

^๑ หจช., ร. ๕ กห. ๒๖ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงผู้ว่าราชการ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองปรานบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ โปรคเกล้าฯ ให้ตั้งโรงศึก ณ เมืองราชบุรี ให้ข้าหลวงศักเลข ๕ เมือง ลงวัน ๔ ๖ ๑๒ คำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒, หน้า ๑๔๒ - ๑๔๘.

^๒ คำอธิบายเรื่องระบบไพร่ของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อปี ๒๔๔๒ ก็จัดขุนหมื่นเหล่านี้อยู่ในส่วยการเบา ดู Ministry of Finance, Section 5/1 Note on "Suey" and "Lek", the old system compulsory service, or money payments in lieu thereof (1899).

^๓ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๖ เลขที่ ๑๓.๑๕๓/๑๒ เรื่องประกาศปรึกษาเรื่องการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย.

พิเศษอีก เช่น เสด็จมาตามจับโจรผู้ร้ายหรือปราบกบฏ เสด็จมาเข้ากระบวนแห่
งานพระราชพิธีอย่างพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ใน พ.ศ. ๒๓๒๕^๒ และเกณฑ์แรงงานมาทำพระเมรุพระศพเจ้านายอย่างคราวงาน
พระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และพระราชธิดา เมื่อปี ๒๔๒๓^๓
นอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์เด็กไปราชการทัพคราวปราบฮ่อ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ โดย
เกณฑ์จากหัวเมืองฝ่ายเหนือทุกเมือง มีเจ้าหมื่นนายกองค์ไปรบ พร้อมกับกำลังทหาร

^๑ หจช., ร. ๕ กห. ๑๘ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
พระยาคำรงค์สุจริตมัทศรัถยาคี จางวางบังคับราชการเมืองหลังสวร วาดวยเมือง
หลังสวรขอแรงเกณฑ์ช่างเมืองไชยราชการ ปีชวด สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๔๐, หน้า ๓๖๖
- ๓๖๗.

^๒ หจช., ร. ๕ กห. ๕๐ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
พระยาดุรินทรฤไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี กรมการ เกณฑ์หญิงสาวลาวมาเข้า
กระบวนแห่การพระราชพิธีลงทรง ๑ เมือง ลงวัน ๑ ๖ ๑๒ คำ ปีมะจอก อัฐศก
จ.ศ. ๑๒๔๔, หน้า ๓๕.

^๓ หจช., ร. ๕ กห. ๒๕ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงผู้ว่า-
ราชการเมือง กรมการ วาดวย ท้องตรา เกณฑ์เครื่องพระเมรุพระศพ
บายูชี เกณฑ์เครื่องพระเมรุพระศพ
สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ลงวัน ๕ ๔ คำ ปีมะโรง
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงกรรณาภรณ์เพชรรัตน์
โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒, หน้า ๒๑๒ - ๒๒๓.

จากกรมทหารหน้าอีกส่วนหนึ่ง^๑ ดังนั้นจึงจำต้องมีการสักเลกเพื่อเพิ่มจำนวนเลกมาใช้ราชการ การสักเลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีอย่างน้อย ๓ ครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓, ๒๔๑๙ และ ๒๔๒๓^๒ ปัญหาจากการสักเลกมีนานาประการ กล่าวคือ เลกต้องเดินทางไกลละทิ้งที่ทำกินชั่วคราวเพื่อมาสัก บางครั้งต้องเสียเวลาคายนานนับเดือน^๓ ทำให้ต้องหยุดทำมาหากินไปนาน นอกจากนี้ยังมีเรื่องการฉ้อราษฎร์บังหลวง เช่น คิคสิณบนเจ้าหนูเพื่อนำสักโดยเร็ว^๔ คิคสิณบนเจ้าพนักงานเพื่อสักขึ้นสังกัดกรมกองงานเบา หรือหลบเลี่ยงไม่สักเลย^๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีถึงปัญหาเหล่านี้ แต่ทรงเห็นว่าการ

^๑นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. ๒๔๓๑" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๙), หน้า ๑๑๖.

^๒คราวแรกคงสักทั่วอาณาจักร คราวที่สองสักเฉพาะเลกในกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชั้นใน และคราวสุดท้ายสักเลกหัวเมืองชั้นนอกทั้งฝ่ายใต้ และหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก กุ ร.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๙, หน้า ๑๖๑ - ๑๖๒. และ หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๑๖๔ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศิขารังค์ ว่าควยให้เอาร่างประกาศที่ควยเข้ามาไปหาฤาสมเด็จเจ้าพระยา ลงวัน ๕ ๑๑ ค่ำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๓ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า ๑๕๒.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^๕หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๑๘๑ สำเนาสารตราถึงหัวเมือง ว่าควยการที่จะตั้งกองสักเลข ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

สักเลกยังจำเป็น เพราะยังไม่มีวิธีการทำทะเบียนที่ดีกว่านี้ และถ้าไม่มีการสักเลกตามหัวเมืองก็เกรงว่าคนในกรุงจะพยายามหลบหนีไปหลบตามหัวเมืองมากขึ้น^๑ แต่ปรากฏว่าการสักเลกก็มีอาจแก้ปัญหาเลกหลบหนี หรือเลกเลี้ยงสังกัดได้ หลัง พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นต้นมา ไม่พบหลักฐานว่ามีการสักเลกครั้งใหญ่อีก คงมีแต่การสักหมายหมู่ในกรุงเทพฯ เพื่อโอนเลกกัน ปัญหาเรื่องทะเบียนเลกสืบสน และขาดความถูกต้องแม่นยำจึงยังคงมีต่อมา

ปัญหาต่าง ๆ ในระบบไพร่ยังคงมีอยู่ภายหลังการเพิ่มอำนาจให้กรมพระสุริยวงศ์ กฎหมายที่ประกาศใช้หลัง พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็สะท้อนภาพของระบบไพร่ที่ยังเหยียง กล่าวคือ ยังมีกรณีไพร่หลวงชายตัว หรือชายลูกหนีไปเป็นทาส^๒ มีปัญหาเรื่องเลกจรจัด หรือคนข้อมือขาวที่พบเสมอ^๓ เรื่องเลกหนีราชการไปซ่อนตาม

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๖๑ พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค เรื่องร่างประกาศสักเลข แลสมเด็จเจ้าพระยามัชฌิม ๑ ส่งมาด้วย ลงวัน ๔ ๑๑ ค่ำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๒๐๖.

^๓ ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคดิเมล์, ๒๔๙๕), ๑๑: ๓๒ - ๓๔.

หัวเมือง^๑ และกรณีมูลนายเบียดบังเลข^๒ ในขณะที่เกี่ยวกับการเก็บเงินส่วยกับเงินค่าจ้างคนทำราชการแทน ซึ่งเรียกรวม ๆ กันว่าเงินค่าราชการก็มีปัญหาค้างค้ำงมากอย่างคราวเกณฑ์ ๕ จำนวนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๒๐ มีการเร่งรัดหลายครั้งแต่ก็ยังไม่เก็บได้^๓ ดังนั้นการแก้ปัญหาของระบบไพร่จึงยังต้องใช้วิธีผ่อนคลายกฎเกณฑ์บางประการอยู่ เพื่อให้ระบบนี้รัดกุมดีขึ้น

การผ่อนคลายกฎเกณฑ์ของระบบไพร่

การผ่อนคลายกฎเกณฑ์ครั้งนี้มีทั้งที่เอื้อประโยชน์ให้มูลนาย และให้ไพร่ในด้านของไพร่นั้น กฎหมายอนุญาตให้มีการอพยพครอบครัวย้ายถิ่นไปทำกินต่างเมืองได้ ถ้าเกิดความขัดสนในการทำมาหากิน เพียงแต่ถึงเวลาเช้าเวรให้มูลนายคอยเกณฑ์

^๑ เช่น เลขนีรชาการโรงจักรไปซ่อนแถบหัวเมืองอีสานมากกว่า ๓๐๐ ครัว กู หจช., ร. ๕ บ. ๑.๒/๒ ร.ที่ ๑๕๔/๔๑ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวัน ๓^๓ ๔ คำ ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. ๑๒๔๑.

^๒ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๑, หน้า ๘๕ - ๘๗.

^๓ ฉบับแรกออกประกาศเมื่อปี ๒๔๒๐ กู ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, หน้า ๑๙๗ - ๒๐๐. หลังจากนั้นเป็นระยะ ๆ จนฉบับสุดท้ายออกเมื่อปี ๒๔๓๔ ห่างจากฉบับแรก ๑๔ ปี กู ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๔), ๑๓: ๑๖.

ไพร่มารับราชการ หรือเก็บค่าราชการจากเลขซึ่งไม่มาเข้าเคื่อน^๑ เลขที่ถูกมุลนาย
 ชมเหมงมีสิทธิย้ายสังกัดโคตามใจสมัครถ้ามิใช่ เป็นการโอนจากการหนักไปสู่การเบา^๒
 เปิดโอกาสให้มีการขอตั้งจำหน่ายไพร่สมที่ตาย ชรา พิการ ได้ ๔ ปีต่อครั้ง^๓ ต่าง
 จากธรรมเนียมเดิมที่การจำหน่ายไพร่สมมีเป็นครั้งคราวตามหมายประกาศในขณะ
 ไพร่หลวงมีการจำหน่ายได้ทุกปี^๔ การผ่อนคลายกฎเกณฑ์นี้จึงทำให้ไพร่สมที่ชรา กับ
 พิการได้รับการปลดจากพันธะได้เร็วขึ้นกว่าเดิม และนับจาก พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นต้นไป
 ช่วงเวลารับราชการของเลขจะอยู่ในช่วงอายุ ๑๘ - ๖๐ ปี^๕ เป็นการผ่อนภาระ
 ของเลขที่เดิมจะถูกสักเมื่อมีความสูงไม่ต่ำกว่า ๒ ศอกคืบ และถูกเกณฑ์ราชการไป
 จนกว่าจะปลดชราเมื่ออายุ ๗๐ ปี นอกจากนี้ยังมีการปรับอัตราค่าเสียเงินค่า

^๑ หจข., ร. ๕ กท. ๖๗ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
 พระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง เรื่องการเก็บส่วยและการตั้งบ้านเรือน
 ของไพร่ส่วยต่าง ๆ ลงวัน ๔ ๖ ๘ คำ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๘, หน้า ๒๐๓-๒๐๕.

^๒ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๖ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ชำระค้ หลดเกล้าฯ
 ถวายเรื่องนายแก้วโยมสงฆ์วัดสุทัศน์ยืน เรื่องราร้องสมัครเป็นเลขชาพระวัดสุทัศน์
 ปี่ซาร นพศก จ.ศ. ๑๒๓๘.

^๓ ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๘, หน้า ๑๘๕ - ๑๘๗.

^๔ หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๒๑๔ ร่างหมายประกาศว่าด้วยธรรมเนียม
 จำหน่ายแลตั้งสินมด ผู้โจทเรื่องปักบังไพร่หลวง ปีวอก นศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๕ ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๑๗, หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

ราชการของขุนหมื่นกับ เล็กเสี้ยใหม่จากที่เคยเสียในอัตราสูงค่าต่างกันจาก ๒ - ๑๘ บาท มาเป็นอัตรา ๖ บาทต่อปีเท่ากันหมด^๑ แม้ภายหลังจะมีการลดอัตราเงินค่า ราชการในบางเมือง ก็เป็นการลดหย่อนตามเขตพื้นที่ ซึ่งทุกคนต้องเสียตามอัตรา เดียวกัน^๒

สำหรับมูลนายนั้นได้รับประโยชน์จากการผ่อนคล้ายกฎเกณฑ์หลายประการ กล่าวคือ การยอมให้ตั้งจำหน่ายไพร่สมที่ตาย ชรา กับพิการ ๔ ปีต่อครั้งจะช่วยให้ มีการแก้ไขทะเบียนเล่มบ่อยครั้งขึ้น แม้จะยังขอตั้งจำหน่ายหนีมิได้ แต่มูลนายก็รับ ภาระน้อยลงเวลาเรียกเกณฑ์ราชการ ภายหลังก็ผ่อนผันให้ตั้งจำหน่ายหนีได้ใน พ.ศ. ๒๔๓๔^๓ ทำให้สิทธิในการตั้งจำหน่ายไพร่หลวงกับไพร่สมมีเหมือนกัน และ มูลนายยิ่งได้รับประโยชน์มากขึ้น เพราะเลขหนีมีไม่บ่อย การไม่ยอมให้ตั้งจำหน่ายหนี

^๑ร.ต.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๑, หน้า ๑๑๘ - ๑๑๙. เล็กส่วนมากในสมัยนี้คงจะเสียเงินค่าราชการ เพราะแม่แต่ส่วยก็นิยมเรียกเป็นเงินแทนของ คุณ หจข., ร. ๕ กท. ๑๒ สารตรา เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงพระยาสุรเสนา แม่กองชำระเลข เรื่องให้พระยา-
สุรเสนาแม่กองชำระเลขบังคับเก็บ เล็กส่วยฝ่ายปีหนึ่งคนละ $\frac{๒}{-}$
เล็กลูกส่วยเงินปีหนึ่งคนละ $\frac{๑}{๒}$
ลงวัน ๑ ๗ ๘ คำ ปีกุน ลัปศศก จ.ศ. ๑๒๓๗, หน้า ๑๗๓ - ๑๗๕.

^๒ร.ต.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมด, ๒๔๗๘), ๑๘: ๒๒๕.

^๓ร.ต.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๓, หน้า ๑๔.

ทำให้มูลนายต้องรับภาระหาเงินการราชการมาส่งเมื่อมีการเกณฑ์ผู้มีหนี้สินทับถมค้างชำระมาก^๑ ในระยะหลังทางราชการมักให้ประโยชน์ในรูปเงินแก่มูลนายมากกว่าจะเป็นกำลังคน เห็นได้จากกรณีคนข้อมือชาวที่เกดี้ยกล่อมได้ในมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ถูกจัดเป็นเลขส่วยเงิน และแบ่งผลประโยชน์ในรูปเงินแก่มูลนายตามอัตรา ๑๐ ลด ๒ หรือร้อยละ ๒๐^๒ มีใ้แบ่งกำลังคนให้ตามธรรมเนียมเดิม นอกจากเงินแล้วยังมีการพระราชทานที่ดิน และผลประโยชน์จากที่ดินเป็นบำเหน็จรางวัลแทนการพระราชทานกำลังคนแก่เจ้านาย และขุนนาง ตัวอย่างเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระราชทานที่ดินโรงสีกับเงินค่าเช่าเป็นผลประโยชน์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ^๓ และในปี ๒๔๔๐ พระราชทานที่ดินริมคลองวัดราชบูรณะให้เป็นสิทธิแก่พระศรีกาฬสมุทร (เปลี่ยน)^๔ เงินกับผลประโยชน์จากที่ดินกลายเป็นสิ่งที่แสดงความมั่งคั่งของบุคคลแทนที่กำลังคนในสังกัด

^๑บางรายถูกอภัยทัณฑ์สิ้นประกันนี้ ดู หจข., ร. ๕ น. ๔๐.๔/๑๒๔ ขอให้สั่งอำเภอรอบควายนายพันจางวางบึกที่นาตำบลหนองใหญ่ คลอง ๔ แขวง กรุงเทพฯ ของหม่อมหลวงจวบเป็นหนี้เงินการราชการ (๘ ก.พ. ๑๑๘ - ๑ พ.ค. ๑๒๑).

^๒หจข., ร. ๕ ม. ๑.๔/๑๒ เลขต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลก (๑๓ มี.ค. ๑๑๓ - ๑ มี.ย. ๑๑๔).

^๓หจข., ร. ๕ พศ. ๑๔/๑๐ พระราชทานที่ดินโรงสีซึ่งรับซื้อไว้เป็นเงิน ๑๕๐๐ ชั่ง และเงินค่าเช่าที่จะเก็บโคตอไปให้เป็นสิทธิแก่เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ จ.ศ. ๑๒๔๑.

^๔หจข., ร. ๕ พศ. ๑๔/๔๕ พระราชทานที่ดินริมคลองวัดราชบูรณะให้เป็นสิทธิแก่พระสีกาฬสมุทร (เปลี่ยน) จ.ศ. ๑๒๕๕.

การผ่อนคส่ายกฎเกณฑ์ทั้งด้าน เล็กและมูลนายสะท้อนบทบาทของระบบเงินตรา ทางราชการต้องการเงินมากกว่าแรงงาน การก่อสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิยมเรียกเกณฑ์เงินจากเล็กลงมาจ้างแรงงานทำการก่อสร้าง เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ มีการเรียกเกณฑ์เงินค่าราชการจากไพร่สม ทนาย และทาส ย้อนหลังขึ้นไป ๕ ปี คือจาก พ.ศ. ๒๔๒๖ - ๒๔๒๙ หรือที่เรียกกันว่า เกณฑ์ ๕ จำนวน โดยเก็บ ๔ และยกให้มูลนาย ๕ จุดประสงค์ในการเกณฑ์คราวนี้ก็เพื่อนำเงิน มาใช้จ่ายในการก่อสร้างศาลาว่าการต่างประเทศ ศาล และใช้ซ่อมแซมพระที่นั่ง คุุสิทมหาปราสาท^๑ เล็กที่ไค้ใหม่ไม่ว่าจะมาจากเกลี้ยกล่อมคนข้อมือชาวไค้ หรือเป็น ทาสที่ไค้ตัวมากก็มักจะถูกเป็นเล็กลงที่เสียเงินค่าราชการ^๒ ในขณะที่มูลนายก็เริ่มมีความ เห็นว่าการควบคุมกำลังคนเป็นภาระ อาจทำให้ต้องเสียผลประโยชน์เมื่อมีการเกณฑ์ เพราะมูลนายต้องรับผิดชอบจัดการเกณฑ์แรงงาน หรือเก็บเงินให้ครบตามทะเบียน เล็ก ต่างจากการสะสมผลประโยชน์ในรูปเงินที่ใช้จ่ายสะดวก หรือที่คืนซึ่งสามารถ

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓๑/๕๗ หนังสือพระเจ้าอนงยาเซอ พระองค์เจ้า- วรวรณากร ทูลเกล้าถวายเรื่องจะมีการซ่อมแซมและการโยธาในพระนครหลายแห่ง ต้องใช้งบประมาณมาก เห็นสมควรเก็บเงินค่าราชการเลขไพร่สม ลงวัน ๓ ๖ ๗ คำ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๘.

^๒ ฎรายละเอียดใน หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๒๔๔ หนังสือเจ้าพระยา- มหินทรศักดิ์ขำรง ทูลเกล้าถวาย เรื่องเลขพระอินทภักดีซึ่งสมัคเป็นไพร่หลวงด้วยใหม่ ลงวัน ๗ ๖ คำ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗. และดู หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๒ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหิทรศักดิ์ขำรงค์ เรื่องสั่งให้หักเลขทาสซึ่งช่วยใน การเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นไพร่สมหลวง ลงวัน ๓ ๖ ๑๐ คำ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๓๘.

อำนาจประโยชน์ใ้ค้มากเพราะเป็นสิ่งที่มีความสูงชันเรื่อย ๆ จะเห็นได้ว่าทัศนะเรื่องกำลังคนของมูลนิธิเริ่มเปลี่ยนแปลง การที่รู้ลึกกว่ากำลังคนในครอบครองกลายเป็นภาระที่ทำให้ใ้ผลประโยชน์น้อยกว่าที่ควร ย่อมทำให้มูลนิธิพอใจกับการผ่อนคลายกฎเกณฑ์ ในขณะที่เดียวกันเลิกก็มีการเบาบางลงด้วย นโยบายดังกล่าวจึงนับว่าใ้ผลประโยชน์พอสมควร เมื่อเปรียบเทียบกับการผ่อนคลายกฎเกณฑ์ในสมัยศักราชโกสินทร์ ซึ่งสร้างความสับสนใ้ระบบใ้ไฟรมาก แต่การปฏิบัติเช่นเดียวกันใ้รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถทำให้พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจในการควบคุมกำลังคนผ่านกรมพระสุรัสวดีใ้ค้มากขึ้นดังที่กล่าวต่อไป

บทบาทของกรมพระสุรัสวดีต่อความเปลี่ยนแปลงของระบบใ้ไฟ

กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทมากที่ใ้ระบบใ้ไฟสมัยนี้เปลี่ยนแปลง กฎหมายและธรรมเนียมเกี่ยวกับระบบใ้ไฟที่ประกาศใ้ใช้ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๙ ยังคงออกมาใ้ในนามของกรมนี้ทั้งสิ้น ปัญหาของระบบใ้ไฟ ความพยายามใ้ในการแก้ปัญหา ตลอดจนข้อเสนอแนะใ้ใด ๆ เกี่ยวกับกำลังคนปรากฏชัดเจนใ้ในหนังสือกราบบังคมทูลของ

การคำที่คินจะเป็นอาชีพที่ใ้ทำรายได้ใ้ดี คือ หจช., ร. ๕ กษ.ใ้ใหม่ แผนกรกรมคลองใ้พ้ที่ ๒ เรื่องที่ ๔ ตอนที่ ๑ หนังสือกรหมื่นนราธิป๑ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (๑๘ ต.ค. ๑๑๘) และ หจช., ร. ๕ กษ. ๘.๒/๒๕ เรื่องกรหมื่นนราธิป๑ ขอชुकคลองนาตั้งแต่คำบลงบางตะไน แขวงเมืองนนทบุรี ใ้ไปออกแม่น้ำเมืองสุพรรณ (๑๘ ต.ค. ๑๑๘) อ้างใ้ถึงใ้ใน ทวีศิลป์ สืบวัตชนะ, "ความพยายามของเจ้านายใ้ไทยใ้ในการลงทุนทางเศรษฐกิจ : ศึกษาเฉพาะกรใ้พระเจ้ายรมวงศ์เชอกรมพระนราธิปประพัน์พงศ์," วารสารธรรมศาสตร์ ๘ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๒๒): ๑๐๘ - ๑๑๐.

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รง เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้ถวายความคิดเห็นเรื่องการจัดการ เลขหัวเมืองตะวันตกตามที่มีพระราชกระแสขอคำปรึกษามา^๑ และในปี ๒๔๒๖ ก็ถวายความเห็นเรื่องจัดการทหารประจำเมืองมาแล้ว^๒ แสดงให้เห็นว่ากรมพระสุรัสวดีกลับมามีอำนาจในการควบคุมเลขมากขึ้น แต่มิได้หมายความว่าจะมีอำนาจเต็มที่ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยปัญหาเรื่องระบบไพร่เป็นกรณีไป เรื่องใดที่ไม่ทรงเห็นด้วยก็จะมิได้นำมาปฏิบัติ เช่นที่เคยมีพระราชหัตถเลขาмаกักค้ำขอเสนอเรื่องจัดการ เลขหัวเมืองตะวันตก^๓ ดังนั้นการที่กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทในการจัดการกำลังคนมากขึ้น ก็เท่ากับเป็นเครื่องมือในการจัดระบบไพร่ให้เป็นไปตามพระราชประสงค์

การที่ระบบไพร่มีแนวโน้มจะเกณฑ์เงินจากเลขมากกว่าเกณฑ์แรง กรมพระสุรัสวดีจึงมีหน้าที่เก็บเงินค่านาการ และทำบัญชีพร้อมกับนำเงินส่งตอกรมสวย

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๒๒๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รง ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องจัดการ เลขหัวเมืองฝ่ายตะวันตก แลเมืองต่าง ๆ ลงวัน ๓ ๑ คำ ปิวอก นศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๒ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๔๐๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รง ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องที่จะจัดการ เรื่องเลขสำหรับเมือง ให้เป็นทหารสำหรับเมือง ปีมแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕.

^๓ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๒๒๘ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รง ทบความเห็นเรื่องจำนวนสักเลขหัวเมืองตะวันตก ลงวัน ๒ ๑ คำ ปิวอก นศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกคือหนึ่ง^๑ คึงนั้นการแก้ไขทะเบียนเลข หรือการขอตั้ง
 จำนวนเลขจึงจะทำได้เมื่อเกณฑ์ราชการเรียบร้อยแล้ว หรือเมื่อสัทธิหมายหมู่ใหม่
 ทำให้เกิดปัญหาในกรณีไพร่สม ทนาย และทาส เนื่องจากก่อนปี ๒๔๓๔ ห้ามจำหน่าย
 หนี^๒ เมื่อการชำระบัญชีทำได้ ๔ ปีครั้ง โดยจะทำหลังส่งเงินค่าราชการครบแล้ว
 และห้ามจำหน่ายหนีมีผลให้บางครั้งจำนวนเลขในทะเบียนทางวาวกับเลขที่มีอยู่จริง
 อาจจะต่างกันมาก^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ประโยชน์จาก
 จุดอ่อนนี้ด้วยการเกณฑ์เงินจากเลขสม ทนาย กับทาส ย้อนหลังหลายปี ใ้แก่ การ
 เกณฑ์ ๕ จำนวน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๒๐ โดยเก็บ ๒ จาก ๓ หรือ
 ๓ จาก ๕ ในปี ๒๔๓๐ มีการเกณฑ์ ๕ จำนวน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๑ - ๒๔๒๕

^๑ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๑๓, หน้า ๑๔ - ๑๕.

^๒เพราะถือว่ามุลนายเชือกถือ และไว้ใจในตัวเลขแล้วจึงได้นำมาตั้งขึ้นสังกัด
 กุ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๒๑๘ รางหมายประกาศว่าควยธรรมเนียมจำหน่าย แล
 ตั้งสินมลูจเหตุเรื่องปิดบังไพร่หลวง ปีวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๓เช่น ตามทะเบียนแล้วเลขขึ้นสังกัดหลวงประดับอักษร เจ้าพนักงานรักษา
 เครื่องมาฝ่ายพระราชวังบวร มี ๔๗ คน ปรากฏว่ามีเลขจริงเพียง ๑๗ คน อีก
 ๓๐ คนนั้นเป็นพวกที่ตาย ชรา พิการ หรือหนี กุ หจข., ร. ๕ น. ๒๔.๒/๑
 เรื่องราวขอเลข (๑๕ ก.ย. ๑๑๑ - ๒๔ ธ.ค. ๑๒๗).

^๔หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๓๖๔ สำเนาหนังสือหลวงโยธาบริบาลยื่นให้
 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรง เรื่องเกณฑ์เงินเลข ๕ จำนวน ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗
 และ หจข., ร. ๕ น. ๑๓/๕ บัญชีเลขขึ้นกรมพระสุรัสวดีคราวเกณฑ์ ๕ จำนวน
 ร.ศ. ๑๑๐ (๒๖ พ.ค. ๑๑๐).

โดยเก็บ ๔ จาก ๕^๑ หลังจากนั้นก็เกณฑ์ ๓ จำนวน ระหว่างปี ๒๔๓๐ - ๒๔๓๒ ตามอัตรา ๒ จาก ๓ และเกณฑ์ที่ละปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ มา^๒ ถึงแม้ว่าการเกณฑ์เงินจะลดหย่อนให้ ไม่เก็บเต็มตามจำนวน แต่การเรียกยอนหลังคราวละหลาย ๆ ปี ย่อมเป็นการระมากรสำหรับมุลนาย เนื่องจากเดิมการเรียกเกณฑ์เป็นครั้งคราว และการขอตั้งจำหน่ายเดกจะทำได้เมื่อส่งเงินครบ เมื่อยังส่งเงินคราวเกณฑ์ ๕ จำนวนไม่ครบ ก็ชำระทะเบียนเดกไม่ได้ ถึงคราวเกณฑ์ ๔ จำนวนก็ต้องเกณฑ์ตามทะเบียนที่มีอยู่ กลายเป็นหนี้สินทับถมทวีขึ้นตามเวลาที่ผ่านไป ยิ่งมีการเกณฑ์เงินการราชการ เลกสม ทนาย กับทาส บ่อยครั้งเท่าใด มุลนายยิ่งรู้สึกว่เดกในสังกัดเป็นการระหนักขึ้นทุกที กรมพระสุรัสวดีก็ยังมีส่วนเพิ่มการระค่วยการ เร่งรัดหนี้สินของมุลนายที่ส่งเงินการราชการไม่ครบ มีการยึดทรัพย์สินมาขายเพื่อใช้หนี้หลวง เช่น ประแดงจุฬาเทพ ต้องจำนำที่นาเพื่อใช้หนี้เงินการราชการค่าง^๓ และบ้านกับที่ดินของขุนสวัสดิ์พิมพ์ด ก็ถูกอายัดไว้ประกันหนี้เงินการราชการ^๔ ทำให้มุลนายบางคนแก้ปัญหาโดยการถวายนเลกสม

^๑ร.ค.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เลม ๑๑, หน้า ๑๑๖ - ๑๑๗.

^๒หจข., ร. ๕ ก. ๘/๒๐ เรื่องบัญชีรายงานจำนวนเลข และเงินการราชการ กระทรวงกลาโหมประจำเดือน ประจำปี (๒๑ ก.พ. ๑๑๕ - ๖ พ.ย. ๑๑๕).

^๓หจข., ร. ๕ น. ๔๐.๑/๕๗ ประแดงจุฬาเทพ (เซย) เป็นหนี้เงินการราชการได้จำนำที่ดินตำบลหนองจอกให้ขุนวิสุทธีรักษ์ เจ้าพนักงานกลาโหมรับไปแล้ว (๖ ก.พ. ๑๑๕ - ๒๗ ก.ย. ๑๒๐).

^๔หจข., ร. ๕ น. ๔๐.๑/๒๔ บัญชีหนังสือเรื่องกระทรวงกลาโหมว่าเงินการราชการขุนหมื่นค่างขุนสวัสดิ์พิมพ์ดหลายจำนวน ขออายัดมอที่บ้านกัน เรือนตำบลคลองผดุงไวัคอกกระทรวงนครบาล ไม่ให้ทำหนังสือขายแก่ผู้ หนึ่ง เป็นอันขาดควย (๑ ก.ย. ๑๑๕).

ทนาย กับทาสในสังกัดเป็นไพร่หลวงเพื่อขอรับพระราชทานหนี้สินที่ค้างอยู่^๑ ตัวอย่าง
เช่น การถวายเลขสมขึ้นสังกัดสมเด็จพระบรมราชินีนาถ จำนวน ๑๐๒ คนเป็นไพร่
หลวง^๒ และหม่อมทศพิศญาเกษมขึ้นฎีกาถวายเลขสม ๒๒ คน เป็นไพร่หลวงในปี
๒๔๔๕^๓ นับเป็นการตั้งกำลังคนมาไว้ในพระราชอำนาจเพิ่มขึ้นด้วยความยินยอมพร้อมใจ
ของมุลนาย

ปัญหาเรื่องเงินค้ำราชการค้างมีมาแต่คราวเกณฑ์ ๕ จำนวน กรมพระสุรัสวดี
เก็บเงินในค้ำน้อยกว่าที่ควรมาก จากการชำระบัญชีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เก็บได้ราว
๒๓๙,๒๙๙ บาท และค้ำถึง ๔๗๘,๖๑๘ บาท หรือราวร้อยละ ๖๖.๖๗^๔ การเกณฑ์
๕ จำนวนก็มีปัญหาเงินค้ำมากเช่นกัน ปรากฏว่าหลังประกาศเรียกเกณฑ์แล้ว ๒ ปี

^๑สมเด็จเจ้าพระยาเอกเจาฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงระมู
วามุลนายไม่ส่งคาราชการ พอเร่งรัดก็ขอถวายเลขแทนการเสียเงิน กุ หจข., ร. ๕
ม. ๒๔.๒/๒ เรื่องเลขแลเรื่องเก็บเงินคาราชการมณฑลต่าง ๆ (๑๔ ม.ค. ๑๒๑
- ๑ พ.ค. ๑๒๗).

^๒หจข., ร. ๕ ม. ๒๔.๒/๒๐ เลขในสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และ
พระราชกุมาร (๔ ธ.ค. ๑๑๖ - ๖ ก.ค. ๑๒๐).

^๓หจข., ร. ๕ น. ๔๐.๔/๑๔๐ หม่อมทศพิศญาเกษมทำฎีกาถวายเลข
ไพร่สมกำลังรวม ๓๓ คน ขอให้ให้มาตราแลคำสั่งอำเภอในมณฑลกรุงเทพฯ สืบสวน
(๑๒ ส.ค. - ๒๗ พ.ย. ๑๒๑).

^๔หจข., ร. ๕ บ. ๑๗/๕ บัญชีเลขขึ้นกรมพระสุรัสวดีคราวเกณฑ์ ๕
จำนวน ร.ศ. ๑๑๐ (๒๖ พ.ค. ๑๑๐).

ยังมีเงินค้างถึงร้อยละ ๘๒.๐๕^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่า เงินที่ค้างนี้คงจะเรียกเก็บได้ลำบาก แต่ทรงมีพระบรมราโชบายอื่นแฝงอยู่ในการเรียกเก็บเงินดังกล่าว เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ถึงพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ว่า

ในเรื่องที่จะทำลายเลขสมสังักพรคนั้น ฉันได้ทำลายโดยทางที่เงียบ ๆ เจ้าหนูทั้งปวงโดยอมุคินเลกหุลายสิบรายแลดู แต่ที่นั่นเราซื้อคน แลซื้ออำนาจที่จะบังคับคนด้วยเงินการราชการคางซึ่งเหวว่าจะไม่ไคแลว แลความคิดเช่นนี้ฉันไคชี้แจงให้แม่เล็ก ไสุมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ^๒ ทราบตลอด แลให้อำนาจไว้สำหรับที่จะทำต่อไปไคด้วย เรายังไม่ชานัก เลขสมจะเหลืออยู่ก็เล็กน้อย คงจะประกาศเลิกเสียไค ไม่มีผู้เคื้อครอนมากเหมือนอย่างที่จะจับในคนมือนั้น^๒

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้แสดงพระราชประสงค์ชัดเจนว่าการให้ไพร่สม หรือนายหมคไป แต่ให้ไพร่หลวงคงอยู่ การที่กรมพระสุรัสวดีเร่งรัดเงินการราชการจึงมีผลต่อการทำลายความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับเลขที่ขึ้นสังกัดเป็นการส่วนตัว ซึ่งเคยเป็นฐานอำนาจให้บรรดามูลนายมาก่อน ทำให้พระมหากษัตริย์ได้รับประโยชน์โดยมีไพร่หลวงเพิ่มขึ้น และมูลนายก็รู้สึกว่าการจลาจลเป็นการบรรเทาภาระของตนไปด้วย

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓๑/๒๘ หนังสือหลวงอมรินทรรักษา และหลวงอมรารักษ์ ถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง คัดจำนวนเลขสมข้าเจ้าฝ่ายหน้า ฝ่ายใน และข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน กราวเกณฑ์ ๘ จำนวน ปีชวด สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๕๐.

^๒ หจข., ร. ๕ บ. ๑๗/๒๕ เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินการราชการ ร.ศ. ๑๑๓, ๑๑๕, ๑๑๘ (๓๑ มี.ค. ๑๑๓ - ๓ มี.ย. ๑๑๘).

เมื่อการควบคุมกำลังคนมีแนวโน้มที่จะอยู่ในพระราชอำนาจมากกว่าเดิม ส่วนการสัทธิหมายหมู่กำลัง เป็นวิธีที่ล้าสมัย และการเร่งรัดเก็บเงินการราชการก็ยากที่จะได้เงิน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จึงทำบันทึกเสนอให้จักราชการกรมพระสุรัสวดีเสียใหม่ โดยให้รับผิดชอบค่าน้ำสำโนคร้ว และจัดการเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาฝึกทหาร^๑ ที่ประชุมกรมพระสุรัสวดีได้ร่างหลักการ และรายละเอียดถึง ๓๐ ข้อ ขึ้นกราบบังคมทูลในปี ๒๔๓๕^๒ แต่ไม่มีประกาศในเรื่องนี้ และในปีถัดมาเมื่อแบ่งการบริหารราชการเป็น ๑๒ กระทรวง ได้โอนกรมนี้ไปขึ้นต่อกระทรวงนครบาล ทำหน้าที่จัดทำบัญชีสำโนคร้ว^๓ กรมพระสุรัสวดียังคงทำงานร่วมกับหน่วยงานอื่นอยู่ เพราะการเก็บเงินการราชการต้องเกี่ยวข้องกับกระทรวงกลาโหม มหาดไทย และพระคลังมหาสมบัติ ในที่สุดเมื่อพระยานรรัตนราชมานิต (โต มานิตกุล) มาเป็นเจ้ากรมนี้ในปี ๒๔๓๘ ก็มีการโอนกรมพระสุรัสวดีมาขึ้นต่อกระทรวงกลาโหมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ และทำหน้าที่จัดการเฉพาะกำลังคนฝ่ายทหารเท่านั้น^๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายเหตุผลที่จัดการเช่นนี้ว่า

^๑ หจข., ร. ๕ ม. ๖๖/๓ เรื่องเบ็ดเสร็จราชการกรมพระสุรัสวดี (๒๘ มี.ย. ๑๐๙ - ๒๑ ก.ย. ๑๑๐).

^๒ หจข., ร. ๕ ม. ๖๖/๔ หนังสือเรื่องคิดจัดราชการในพนักงานหน้าที่กรมพระสุรัสวดีโดยหนทางเลิกสักข้อมือหมายหมู่เกณฑ์ให้เก็บเงิน คิดเปลี่ยนทำบัญชีสำโนคร้วเก็บเงินเสมอหน้ากันช่วยราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๑๐ (๑๐ ก.ย. ๑๑๐).

^๓ หจข., ร. ๕ บ. ๑๗/๓๓ เรื่องเงินการราชการเลขค่างพระยา-มณเฑียรบาล (คง) (๑๗ ก.ค. - ๑๔ ก.พ. ๑๑๗).

^๔ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร : โรงพิมพ์เกดิเม็ลล์, ๒๔๗๘), ๑๕ : ๑๕๕.

หน้าที่ของกรมสตูดิโอซึ่งทำอยู่ในบัดนี้ เป็นหน้าที่ทำการช่างหุ่นมากกว่าช่างวิจิตร
ถึงจะทำการให้เต็มกำลังความคิดประการใดที่จะให้โคลนตเงินมีชื่อเสียงใด
อย่างหนึ่งอย่างใดในทางที่ทำอยู่บัดนี้นั้นหาไม่ใคร่เป็นอันขาดเสียแล้ว ถ้าตั้งอยู่
เช่นนี้รวมไรกันนับว่าเป็นกรมหนึ่งซึ่งสำหรับทำการใหญ่ ๆ ไม่แต่ปราศจาก
ประโยชน์จะกลับให้มีโทษใดข้างหลายทาง^๑

และนับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นมา หน้าที่ถนัดอื่นที่กรมพระสุรัสวดีเคยปฏิบัติก็เป็นของ
กระทรวงอื่นที่เกี่ยวข้องไป กฎหมายเกี่ยวกับเลขที่ประกาศใช้ในช่วงหลังนี้จึงเป็น
พระราชบัญญัติ หรือกฎเสนาบดีของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยมีได้ประกาศใช้ในนาม
กรมพระสุรัสวดีอีกต่อไป

การจักราชากรกรมพระสุรัสวดีมีผลให้ระบบไฟรเปลี่ยนแปลงเดิมไป
หลายประการ กล่าวคือ การสัญญาหมอบูตลง เลกสม ทนาย กับทาสคอย ๆ หมคไป
เหลือแต่ไฟรหลวงเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่เดียวกันก็มีการเก็บเงินค่าราชการแทนแรงงาน
หรือช่วยมากขึ้น ความจำเป็นในการควบคุมกำลังคนยังมีอยู่ในค่านการทหาร เป็นเหตุ
ให้โอนกรมพระสุรัสวดีไปทำหน้าที่ควบคุมกำลังทหารในกระทรวงกลาโหม และการจัด
กองทหารตามแบบตะวันตกจึงมีส่วนผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระบบไฟรอีก
ทางหนึ่งด้วย

การจัดกองทหารแบบตะวันตก

การบังคับบัญชากองทหารแบบตะวันตกมีส่วนส่งเสริมอำนาจทางการเมือง
ได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ กรณีของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญที่มีกองทหารราบ

^๑ หจจ., ร. ๕ บ. ๑๗/๓๓ เรื่องเงินค่าราชการ เลขค่างพระยา-
มณเฑียรบาล (คง) (๑๗ ก.ค. - ๑๔ ก.พ. ๑๑๗).

กับกองทหารปืนใหญ่ที่มีประสิทธิภาพ สามารถสร้างความระแวงได้เสมอ ในขณะที่เกี่ยวกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกองทหารมหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง กองทหารเหล่านี้ยังอยู่ในวงแคบ กล่าวคือ มีจำนวนจำกัดเพราะทหารหน้าแต่เค็มคัดจากเดกลาว มอญ เขมร รวมกับขุนหมื่นและสหายของกรมต่าง ๆ เก่งเข้ามาตามอักษรย่อละ ๑๐^๑ ส่วนทหารมหาดเล็กก็มาจากเจ้านาย และบุตรขุนนาง^๒ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มมูรณาย อย่างไรก็ตาม กองทหารเหล่านี้โดยเฉพาะทหารมหาดเล็กก็มีลักษณะเป็นเหมือนกองทัพ เพราะเป็นกรมผสมมีทั้งทหารราบ ทหารม้า ทหารปืนกล ทหารช่าง และทหารแตรวง^๓ มีการจ่ายเงินเดือนในอัตราสูงต่ำต่าง ๆ กัน^๔ และมีการตั้งโรงเรียนทหารมหาดเล็กเพื่อผลิตนายทหารทั้งระดับประทวน และสัญญาบัตร^๕ การจัดกรมทหารหน้ากับกรมทหารมหาดเล็กในระยะแรกจึงเท่ากับ เป็นการทดลองการฝึกหัด

^๑ประมุขพงศาวดาร ภาคที่ ๒๓, "ตำนานกรมทหารราบที่ ๔,"

หน้า ๑๔๗ - ๑๔๘.

^๒การดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๘),

หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑ - ๑๒๒.

^๔เช่น ทหารม้ากับทหารช่างได้รับเงินเดือนสูงกว่าทหารราบราวร้อยละ ๒๐ - ๒๕ ดู Noel Alfred Battye, "The Military, Government and Society in Siam...", pp. 214 - 216.

^๕นักเรียนมาจากเชื้อพระวงศ์ และบุตรขุนนาง ดู การดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕.

ตราข้อบังคับกรมทหารหน้าขึ้นใช้ มีการกำหนดลำดับยศทหารจากสิบโทถึงพลเอก มีขึ้นเงินเดือนตามยศ และให้มีการสอบานตัวว่าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์^๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ มีการตั้งโรงเรียนเคแคะเค็ทสำหรับทหารหน้าที่ช่างวังสราญรมย์^๒ โดยคัดเลือกนักเรียนมาจากมหาดเล็กวิเศษ บุครหลานนายทหาร หรือขุนนาง^๓ ผู้สำเร็จราชการจากโรงเรียนนี้จะเป็นนายทหารในกรมทหารหน้า จะเห็นได้ว่าในขณะที่พลทหารหน้ามาจากไพร่ นายทหารยังคงมาจากกลุ่มมูลนาย เพราะโรงเรียนที่ผลิตนายทหารจำกัดให้กลุ่มมูลนายเท่านั้นถึงจะมีโอกาสเข้ามาศึกษา การจัดกองทัพแบบตะวันตกจึงมีลักษณะคล้ายกับระบบไพร่ในแง่ที่นายทหารสัญญาบัตรมาจากมูลนายผู้เคยทำหน้าที่ควบคุมไพร่มาแต่เดิม ส่วนพลทหารมาจากไพร่ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างนายทหารกับพลทหาร เป็นไปตามระบบราชการ มิใช่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอย่างมูลนายกับไพร่

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถเข้ามาเป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารหน้านั้น กำลังคนในกรมนี้ยังมีน้อยมาก พลทหารมีราว ๓๐๐ คนเศษ^๔ บางส่วนก็เป็นทาสของนายทหาร

^๑การดี มหาชนธิ, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๑๒๕ - ๑๒๖.

^๒Noel Alfred Battye, "The Military, Government and Society in Siam...", pp. 237 - 238.

^๓เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑, หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

^๔ตามบัญชีมีถึง ๓๐,๐๐๐ คน ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

จนต้องมีการไถ่ตัว หรือนายเงินยอมยกค่าตัวให้เพื่อรับราชการทหารเพียงอย่างเดียว^๑ ดังนั้นจึงต้องเพิ่มพูนกำลังทหารด้วยการประกาศรับสมัครทหารหน้า ชักชวนคนข้อมือขาว มาเป็นทหาร โดยกำหนดว่าทหารหน้ารับราชการ ๕ ปีติดต่อกันไม่มีการออกเวร ระหว่างนี้จะได้รับเบี้ยเลี้ยงกับเครื่องแบบ และต้องมาฝึกทหาร พัน ๕ ปีแรกแล้ว จะถูกเกณฑ์มาฝึกหัดอีกปีละ ๒ เดือนอยู่ ๕ ปี หลังจากนั้นจะต้องถูกเกณฑ์มาฝึกทหาร ปีละ เดือนเรื่อยไปจนกว่าจะปลดชราเมื่ออายุ ๕๐ ปี และทหารหน้าจะไม่ถูกชักข้อมือ^๒ ปรากฏว่าได้ทหารเพิ่มขึ้นกว่า ๕,๐๐๐ คน^๓ พวกที่สมัครมีทั้งคนข้อมือขาว และคนที่ สักแล้ว ประเภทหลังนี้มักไม่ได้รับอนุญาตให้เป็นทหาร เนื่องจากการประกาศรับสมัคร มีขึ้นเพื่อชักชวนคนข้อมือขาวโดยเฉพาะไพร่สมที่ยังไม่ได้สักหมายหมู และพวกที่หลบหนี มาเป็นกำลังรับราชการ^๔ ถ้าคนข้อมือขาวมาสมัครก็จะรับไว้เป็นทหาร มีผลให้ลูกหมู

^๑ เพราะเคยแต่งตั้งผู้ให้เงินแก่ทางราชการเป็นนายทหาร โดยมียศสูงค่า ตามเงินที่จ่าย เช่น ร้อยตรีเสีย ๔๐๐ บาท และร้อยโทเสีย ๖๐๐ บาท นายทหารพวก นี้จะนำทาสมาเป็นพลทหาร หักเงินเดือนพลทหารมาใช้หนี้ ๓ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หจข., ร. ๕ พศ. ๒๐/๑๑๓ ประกาศเรื่องเลขไพร่หลวง ลงวัน

๔ ๖ ๘ คำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

๑๔ ๘

^๓ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑, หน้า ๑๐๐.

^๔ หจข., ร. ๕ พศ. ๒๐/๓๕ หนังสือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา- ศรีสุริยวงษ์ ถึง เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่องลาวทรงค่าเมืองเพชรบุรี กล่าว โทษพระยาเพชรบุรี แลกรมการเมืองว่ากษัตริย์ได้รับความเดือดร้อน ลงวัน ๑ ๖ ๑๑ คำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

ไพร่หลวงยังไม่ได้สักหมายหมูกงจะมาสักรัไม่น้อย จึงต้องกำชับให้มูลนายระดับ
ท้องถิ่นทำบัญชีคนข้อมือชาวในเขตตน ถ้าเป็นลูกหมู่ไพร่หลวงให้สักคองหมู่เดิม ถ้าเป็น
ไพร่สมจึงจัดเป็นทหาร^๑ นอกจากนี้ยังพยายามอธิบายว่าไพร่หลวงจ่ายเดือนกับทหาร
มีภาระหนักพอ ๆ กัน เพียงแต่ทหารรับราชการหนักตอนหนุ่ม และเบาขึ้นเมื่อเวลา
ผ่านไปจนปลดตราเมื่ออายุ ๕๐ ปี ส่วนไพร่หลวงจะทำงานสม่ำเสมอทุกปีไปจนปลด
ตราเมื่ออายุ ๗๐ ปี^๒ การรับสมัครทหารหน้าแสดงให้เห็นว่าเป็นความพยายามจะดึง
ไพร่สมกับคนข้อมือชาวมาไ้ราชการ พร้อมกับรักษาหมู่ไพร่หลวงเดิมเอาไว้โดยแยก
ทางหากจากกองทหารหน้า

ปัญหาจากการรับสมัครทหารหน้าก็คือ การรับสมัครทำที่กรุงเทพฯ ผู้มา
สมัครจำนวนมากมาจากราชบุรีกับเพชรบุรี^๓ ดังนั้นการแจกหนังสือคัมลัดให้ทหารหน้า
จึงมีความล่าช้า เมื่อมีการสักเลกในปี ๒๔๒๓ ทหารที่ยังไม่ได้หนังสือคัมลัด
ราชการกลับภูมิลำเนาแล้วกลับมากกรุงเทพฯไม่ได้ เพราะผู้ว่าราชการ เมืองตั้งคาน
กักตรวจผู้คนป้องกันการหลบหนีตามธรรมเนียมสักเลก และทางราชการต้องเร่งให้
เจ้าพนักงานนำหนังสือคัมลัดออกไปแจกให้ทหาร^๔ การไม่สักหมายหมู่ทหารหน้า

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๒๐/๗๕ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยา-
สุรวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่องการสักเลข ลงวัน ๔ ๗ ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
เล่ม ๑, หน้า ๑๐๐.

^๔ ทำให้สืบสนว่าผู้ใดควรสัก และผู้ใดไม่จวรสักเพราะเป็นทหาร ดู
หจข., ร. ๕ พศ. ๒๐/๘๗ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่อง
ไพร่ข้อมือคำ ลงวัน ๕ ๗ ๑ ค่ำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ไม่เห็นด้วยเนื่องจากเกรงว่าถ้าทหารมีจำนวนมากแล้ว จะเกิดความสับสนได้ จึงเสนอให้สักตรางงจักรไว้ที่ตัวทหารจะได้เห็นความแตกต่าง จากไพร่ทั่วไป^๑ ตอนแรกความคิดนี้ได้รับการคัดค้าน แต่เมื่อมีปัญหาทหารหนีราชการ แล้วไปลักเป็นเลขขึ้นตั้งกัณมูณาย^๒ ทำให้มีการสักตรางงจักรที่หน้าแขนของทหารหน้า ระบุชื่อของ เมืองต้นสังกัด^๓ เพื่อป้องกันความยุ่งยากที่อาจเกิดขึ้นจากมรรคา มูณาย ทั้งปวง

ทหารหน้าที่ได้รับสมัครมานี้ถูกเกณฑ์มาใช้ราชการทำนองเดียวกับไพร่ด้วย เช่น ถูกเกณฑ์มาใช้ในงานพระ เมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุวัทนาฯ กับพระราชธิดา และงานสมโภชพระนครครบรอบศตวรรษใน พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี บันทึกลงว่า "ได้ใช้ทหารสมัครเป็นกำลังกระทำการโยธาต่าง ๆ"^๔ งานด้านกา รทหาร นั้นก็มีการ เกณฑ์ทหารหน้าไปปราบฮ่อใน พ.ศ. ๒๔๒๘ อยู่ภายใต้การควบคุมของ

^๑ หจท., ร. ๕ พศ. ๓/๑๔๕ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ หลดเกล้าถวายว่าด้วยเรื่องตัวที่จะพระราชทานทหารสมัครใหม่ ลงวัน ๕ ๖ ๗ คำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๒ คังกรถีพระอมรวไลยสร เดช (โต บุนนาค) ถูกลงโทษฐานขัดพระบรม- ราชโองการ เพราะประกาศจะลักข้อมือทหารหนีราชการ เนื่องจากไม่ต้องการ เป็น ทหาร เพื่อกลับเป็นไพร่อีก ดู เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑, หน้า ๑๔๗ - ๑๕๐.

^๓ สักทั้งนายทหารและพลทหาร ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

เจ้าหมื่นไวยวรนาถ^๑ กองทัพทหารหน้าได้รับการกล่าวขวัญว่าเข้มแข็ง และมีสมรรถภาพมาก^๒ ทำให้พวกฮ่อยอมสวามิภักดิ์ และไทยก็เข้าไปจัดระเบียบการปกครองแคว้นพวน หัวพัน และสิบสองจุไท^๓ การปราบฮ่อคราวนี้นับเป็นครั้งแรกที่ยกกองทัพทหารหน้าไปปฏิบัติราชการโดยตรง มีใบบอกยกกำลังทหารหน้าไปสมทบกับเลิกที่เกณฑ์มาอย่างจรวาก่อน ๆ และเป็นงานครั้งสุดท้ายที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถปฏิบัติในฐานะผู้บังคับบัญชากองทัพทหารหน้า

การที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถพ้นจากตำแหน่งผู้บังคับบัญชากองทัพทหารหน้าเป็นเพราะมีข่าวเล่าลือว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถกำลังส่งสมัญญ^๔ และอาวุช^๕ เพื่อออกการกบฏ^๖ เพื่อเป็นการยืนยันความบริสุทธิ์เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงกราบบังคมทูลขอให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงกับหลวงสิทธิ (บุศย์) นายเวรมหาดเล็กผู้เป็นบุตรชายมาเป็นผู้ตรวจการ และผู้กำกับทหารหน้า^๗ นอกจากนี้ยังมีการจัดราชการกรมนี้ใหม่ด้วยการโอนกรมทหารล้อมพระราชวังไปขึ้นกับกรมวัง และแยกทหารรักษาพระองค์ไปตั้งเป็นกรมต่างหากมิให้

^๑ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. ๒๔๓๑,"

หน้า ๑๓๐.

^๒ ทหารที่ยกไปนี้มีทั้งทหารราบ และทหารปืนใหญ่ เป็นกองทัพที่มีวินัย มีอาวุชทันสมัย และได้รับการฝึกหัดยุทธวิธีตามแบบตะวันตก ดู เรื่องเดียวกัน,

หน้า ๑๓๔ - ๑๔๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔ - ๑๖๑.

^๔ ุรายละเอียดยกในเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑, หน้า ๒๑๓ - ๒๕๐.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๒ - ๒๕๓.

ขึ้นต่อกรมทหารหน้าอีกต่อไป^๑ คงจะเนื่องมาจากทรงเกรงว่ากรมทหารหน้าถ้ามีความเข้มแข็งก็อาจทำทลายพระราชอำนาจได้อย่างที่เล้าลือกัน จึงต้องป้องกันไว้ก่อนด้วยการแบ่งแยกอำนาจในการควบคุมกำลังทหารจากกรมนี้มาเพิ่มให้ฝ่ายพระบรมมหาราชวัง และให้ผู้บัญชาการกรมพระสุรัสวดี เข้ามารับควบคุมการปฏิบัติราชการของกรมทหารหน้า

การจัดราชการกรมทหารหน้าในช่วงที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นผู้บังคับบัญชานั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของการจัดกองทัพประจำการ ประสิทธิภาพของกองทหารหน้านานาจะมีส่วนผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโองบายจะขยายการทหาร และปัญหาที่เกิดขึ้นก็จะ เป็นบทเรียนในการจัดการทหารในระยะต่อมา

การตั้งกรมยุทธนาธิการ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกกรมทหารหน้าและกรมทหารอื่น ๆ มารวมเป็นกรมเดียวกัน ตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการ โครงสร้างของกรมนี้มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นจอมทัพ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงเป็นผู้บัญชาการทั่วไป และมีเจ้าพนักงานผู้ช่วยอีก ๔ ฝ่าย ได้แก่ ทหารบก ทหารเรือ ยุทธภัณฑ์ และการใช้จ่าย^๒ นับแต่เริ่มตั้งกรมยุทธนาธิการก็มีบทบาทในการปรับปรุงการทหาร กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ออก "ข้อบังคับกรมทหารบก คำสั่งที่ ๑" เพื่อปรับปรุงคุณภาพของการฝึกทหาร ระเบียบวินัย สุขภาพ ตลอดจนความรู้ทางวิชาชีพทหาร และมี "ข้อบังคับกรมทหารบก คำสั่งที่ ๒" ระบุเรื่องหน้าที่ความรับผิดชอบของนายทหารสัญญาบัตร เพื่อควบคุมบังคับบัญชาทหารใน

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ ภากรตี มหาพันธ์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๑๓๒ - ๑๓๔.

หัวเมือง^๑ นอกจากนี้ตาม "ข้อบังคับกรมทหารบก คำสั่งที่ ๓" ให้ตั้งโรงเรียนทหาร
 สราญรมย์ รวมนักเรียนทหารมหาดเล็กกับนักเรียนคะเค็ดทหารหน้าเข้าด้วยกัน
 คุณสมบัติข้อหนึ่งของผู้มีสิทธิเข้าเรียนก็คือ ต้องมีชาติตระกูล^๒ และผู้สำเร็จจาก
 โรงเรียนนี้จะออกไปเป็นนายทหารสัญญาบัตร จะเห็นได้ว่ากรมยุทธนาธิการพยายาม
 รวมหน่วยงานที่ทำหน้าที่คานทหารไว้ด้วยกัน พร้อมกับปรับปรุงให้ทันสมัยขึ้นกว่าเดิม
 แต่การผลิตนายทหารสัญญาบัตรยังคงจำกัดวง เฉพาะกลุ่มมุลนายด้วยเหตุที่มีการกำหนด
 คุณสมบัติของนักเรียนทหารสราญรมย์ไว้เหมือนกับนักเรียนทหารที่เคยมีมา

ทหารชั้นสังกัดกรมยุทธนาธิการโดยเฉพาะทหารบกยังคงสังกัดรากงจักร เป็น
 เครื่องหมาย^๓ และทุกคนจะมีศักดิ์นาตามที่กำหนดในพระราชบัญญัติศักดิ์นาทหาร
 พ.ศ. ๒๔๓๑ ปรากฏว่าศักดิ์นาของพลทหารมหาดเล็กสูงถึง ๒๐๐ ในขณะที่พลทหาร
 กองอื่นอย่างลูกเรือถือศักดิ์นาเพียง ๕๐^๔ การกำหนดศักดิ์นาจึงมิได้ขึ้นอยู่กับยศทหาร
 แต่อยู่ที่ชาติกำเนิดหรือสถานะเดิมมากกว่า เมื่อพลทหารมหาดเล็กมาจากกลุ่มมุลนาย
 ศักดิ์นาจึงสูงกว่าพลทหารที่มาจากไพร่ แสดงให้เห็นว่าการจัดการทหารยังคงอาศัย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗ - ๑๓๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

^๓ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
 เล่ม ๑, หน้า ๑๕๖.

^๔ กรมยุทธนาธิการ, "พระราชบัญญัติศักดิ์นาทหาร," ยุทธะโกษ
 ๑ (กันยายน ร.ศ. ๑๑๑ - กันยายน ร.ศ. ๑๑๒): ๓๐๗ - ๓๓๑ อ้างถึงใน
 ภาวดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๑๕๖.

ธรรมเนียมของระบบไพร่อยู่ไม่ว่าจะเป็นการลักหมายหมู่ หรือการใช้ศักดินากำหนด
สถานะทหาร

การจัดราชการกรมยุทธนาธิการถือเป็นจุดเริ่มต้นของหน่วยงานทางทหาร
ตามแบบตะวันตก เป็นกรมที่ทำหน้าที่จัดการทหารโดยเฉพาะ โครงสร้างของกรมก็
คือโครงสร้างของกองทัพที่รวมทั้งทหารบกกับทหารเรือ มีหน่วยงานที่ฝึกหัดกองกำลัง
ให้พร้อมรบ และหน่วยงานที่ผลิตนายทหารมาทำหน้าที่ผู้บังคับบัญชาอยู่ในกรมเดียวกัน
ต่างจากสมัยก่อนที่กรมกองทหารแบบตะวันตกแต่ละแห่งก็แยกกันฝึกทหาร และผลิตนาย
ทหาร การตั้งกรมยุทธนาธิการจึงมีขึ้นด้วยจุดประสงค์ที่จะให้เป็นกรมกองแบบใหม่
มีหน้าที่ความรับผิดชอบด้านการทหารแบบตะวันตก เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองใน
พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยแบ่งการบริหารราชการแผ่นดินตามลักษณะของงานเป็น ๑๒
กระทรวง ได้กำหนดให้กรมยุทธนาธิการเป็นกรมทหารบกขึ้นต่อกระทรวงกลาโหม^๑
และแยกทหารเรือออกไปเป็นหน่วยงานขึ้นต่อกระทรวงเดียวกันโดยตรง

การจัดการทหารเท่าที่ผ่านมายังมิได้รับความสนับสนุนเต็มที่ จะเห็นได้ว่า
มีเจ้านายกับขุนนางผู้มีบทบาทในการบริหารราชการกลุ่มหนึ่งไม่เห็นด้วยกับการทุ่มเท
เงินทอง หรือความสนใจให้กับการปรับปรุงด้านทหาร เนื่องจากมีความเห็นว่าถึงจะ
ทุ่มเทขนาดไหนก็ไม่มีทางเข้มแข็งได้เทียบเท่ากองทัพของมหาอำนาจตะวันตก ในกรณี
ที่มีการใช้กำลังแล้ว มหาอำนาจตะวันตกคงจะได้รับชัยชนะในที่สุด และเสนอว่าควร
จะจัดการด้านการบริหารราชการแผ่นดิน ทำนุบำรุงราษฏร ตลอดจนปรับปรุงธรรมเนียม

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗ - ๑๕๘.

กับกฎหมายให้ทันสมัยมากกว่า” ดังนั้นการปรับปรุงกฎหมายจึงทำได้เท่าที่งบประมาณ
จะอำนวย เห็นได้จากเมื่อขาดแคลนเงินในปี ๒๔๓๔ ก็มีการคัดเลือกตำแหน่ง
ข้าราชการในกรมยุทธนาธิการลงเหลือเท่าที่จำเป็น^๒ แต่เมื่อเกิดวิกฤตการณ์
ร.ศ. ๑๑๒ กับฝรั่งเศส ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งเป็นการศึกษาเสถียรภาพของ
อาณาจักรอย่างชัดเจน มีผลให้การป้องกันอาณาจักรกลายเป็นความจำเป็นเร่งด่วน
ที่สุดเท่าเทียมกับการจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ออก “ประกาศจัดตั้งหน้าที่กระทรวงกลาโหม มหาคไทย”
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ โดยกำหนดว่า

ให้เสนาบดีกระทรวงกลาโหม มีหน้าที่เป็นผู้กำกับรักษาการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับ
ทหารบก ทหารเรือ และเครื่องสรรพยุทธยุทธภัณฑ์ และป้อมค่าย คู่อูเรือรบ
และพาหนะสำหรับทหาร ให้เป็นผู้รับใบบอกรายงานการทหาร และมีตรา
พระคชสีห์ตามกระแสพระบรมราชโองการ หรือพระบรมราโชวาทในราชการ
ทหารหัวเมืองประเทศราช และปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งพระราชอาณาเขต^๓

กฎหมายฉบับนี้กำหนดให้กิจการ เกี่ยวกับทหารทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นสถานที่สำคัญทาง
ยุทธศาสตร์ หรือรายงานขอราชการในเรื่องทหาร ล้วนอยู่ในความรับผิดชอบของ

^๑ หจข., ร. ๕ บ. ๒/๑๖ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความ
เห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ ใน ชัยอนันต์
สมุทวณิช, แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์,
๒๕๑๓), หน้า ๕๕ - ๕๖.

^๒ ภาวดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๑๕๑ - ๑๕๒.

^๓ "ประกาศจัดตั้งหน้าที่กระทรวงกลาโหม มหาคไทย," ราชกิจจานุเบกษา
๑๑ (๒๓ ธันวาคม ๑๑๓): ๓๐๖ - ๓๐๗.

กระทรวงกลาโหมทั้งสิ้น ดังนั้นอีกสองปีต่อมาจึงโปรดให้โอนกรมพระสุรัสวดีมาขึ้นต่อ
กระทรวงนี้เพื่อจัดทำทะเบียนทหาร ลักตรางจักร และเรียกเกณฑ์ราชการต่อไป

การจ้ดกกองทหารแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว แม้จะเริ่มจากความพยายามสร้างฐานอำนาจให้พระมหากษัตริย์ แต่ได้
กลายเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับรักษาความมั่นคงให้อาณาจักรในระยะต่อมา ทำให้มีการ
แบ่งกำลังคนเป็น ๒ พวก ทำหน้าที่ต่างกัน คือ ทหารเป็นชายฉกรรจ์ที่เตรียมพร้อมไว้
ทำหน้าที่ป้องกันอาณาจักร ส่วนพลเรือนมีหน้าที่เสี้ยภาชีอากร หรือเงินค่างราชการ
เพื่อทำนุบำรุงอาณาจักร^๑ การจ้ดกกองทหารนับเป็นการควบคุมและจัดสรรประโยชน์
จากกำลังคนอีกแบบหนึ่งที่น่ามาใช้ปฏิบัติอย่างกว้างขวางในสมัยนี้โดยแยกออกจาก
ระบบไพร่ ดังนั้นระบบไพร่จึงมิใช่วิธีควบคุมกำลังคนเพียงวิธีเดียวของไทยอีกต่อไป
เมื่อประกอบกับการปฏิรูปการบริหารราชการซึ่งแบ่งหน่วยงานตามหน้าที่ มีใช้บริหาร
ผ่านระบบกรมกองที่ควบคุมกำลังคน ยิงมีส่วนทำให้ระบบไพร่มีบทบาทน้อยลง จนใน
ที่สุดกรมพระสุรัสวดีก็กลายเป็นเพียงหน่วยงานหนึ่งของกระทรวงกลาโหมไป

ระบบไพร่และการจ้ดกกองทหารหลัง พ.ศ. ๒๔๓๕

ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากตั้งไ้กล่าวมาแล้ว แต่คนส่วนมาก
ก็ยังเป็นไพร่หรือทาสอยู่ เพราะจำนวนคนเป็นทหารยังมีน้อยมาก เห็นได้จากการ
สำรวจใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ปรากฏว่าทหารทั้งอาณาจักรมี ๕,๑๘๑ คน^๒ ไพร่ส่วนมาก

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๒๒๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราช
ทูตเกล้าถวายความเห็นเรื่องจัดการเลขหัวเมืองฝ่ายตะวันตก แลเมืองต่าง ๆ
ลงวัน ๗ ๖ ๑ คำ ปิวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๒ ภารตี มหาพันธ์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๒๐๖.

ในสมัยนี้คงจะเสียเงินค่าราชการตามอัตราต่าง ๆ ระหว่าง ๒ ถึง ๑๔ บาทต่อปี แม้แต่เดวิดก็ยังคงเรียกเก็บเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงาน^๑ ในขณะที่งานโยธาในระยะหลังจะใช้แรงงานจ้างแทบทั้งหมด^๒ ระบบไพร่จึงมีบทบาทด้านเรียกเกณฑ์เงินมากกว่าการเกณฑ์แรงงานโดยกำหนดอัตราเงินค่าราชการใหม่เป็น ๖ บาทต่อปีเท่ากันทั้งขุนหมื่น ไพร่ และทาส^๓ อัตราใหม่นี้เริ่มใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ ถึงแม้ว่าจะมิได้บังคับให้ทุกคนเสียเงินค่าราชการ เพราะยังมีการเกณฑ์แรงงานอยู่ในบางกรมกอง แต่กฎหมายฉบับนี้ก็มิได้ผลให้ไพร่หลวงนิยมส่งเงินมาแทนเมื่อเวลาถูกเกณฑ์มากขึ้น จนมีการร้องเรียนในปี ๒๔๔๑ ว่าการเก็บเงินค่าราชการทำให้ขาดแคลนผีพาย และเลิกไพร่หลวงจ่ายเคื่อนกองอื่น ๆ ด้วย^๔ แต่ไม่ปรากฏว่ามีการแก้ปัญหาด้วยการหันกลับไปเกณฑ์แรงงานอีก นอกจากจะเกณฑ์เป็นครั้งคราวให้ราษฎรมาสร้างสิ่งสาธารณูปโภค

^๑ หจข., ร. ๕ ม. ๑.๔/๒๑ เก็บเงินเลขค่าพระโยมสงฆ์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก (๑ - ๒ ก.พ. ๑๑๖).

^๒ เช่น จ้างแรงงานมาสร้างศาลากลาง โรงทหาร กับคุกที่มณฑลภูเก็ต หจข., ร. ๕ ม. ๒๔.๑/๓ เรื่องเห็นควรสร้างศาลากลาง แลตรางซังนักโทษกับโรงทหารโรงโปรยสีในมณฑลภูเก็ต (๑๔ ธ.ค. ๑๑๓ - ๔ มี.ค. ๑๑๓).

^๓ หจข., ร. ๕ ม. ๑๓/๒๕ เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๑๓, ๑๑๕, ๑๑๘ (๓๑ มี.ค. ๑๑๓ - ๓ มี.ย. ๑๑๘).

^๔ หจข., ร. ๕ ม. ๑.๔/๒๗ ความเห็นกรมหมื่นปราบเรื่องให้ขาดหลวงเก็บเงินค่าราชการแก่เลขตามหัวเมืองเป็นการลำบากต่อราชการมาก (๒๕ - ๒๖ ก.พ. ๑๑๗).

ในท้องถิ่น เช่น ถนน หรือสะพาน^๑ เพื่อเป็นการประหยัดค่าใช้จ่าย แนวโน้มในการใช้ระบบไฟร์เป็นเครื่องมือเก็บเงินค่าราชการทำให้ระบบไฟร์ต้องอยู่ใต้อาณาจักรของการจัดการของกระทรวงสำคัญอย่างน้อย ๓ กระทรวง คือ กระทรวงมหาดไทยจัดการเรื่องเลิกในหัวเมือง กระทรวงนครบาลจัดการเลิกในราชธานี และ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจัดการเก็บรักษาเงินค่าราชการที่เก็บได้ ระบบไฟร์หลัง พ.ศ. ๒๔๓๙ จึงมีความเปลี่ยนแปลงไปหลายประการ ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมและกฎเกณฑ์ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์หลัง พ.ศ. ๒๔๓๙

ภายหลังการโอนกรมพระสุรัสวดีไปขึ้นต่อกระทรวงกลาโหม การประกาศใช้กฎหมายเกี่ยวกับระบบไฟร์จึงออกมาในรูปพระราชบัญญัติ และกฎเสนาบดีของกระทรวงที่เกี่ยวข้อง กฎเกณฑ์ของระบบไฟร์ที่เปลี่ยนไปประการแรกก็คือ เรื่องตราภูมิคุ้มห้าม แต่ก่อนนั้นไฟร์หลวงจะได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามยกเว้นภาษีอากรบางอย่างตามจำนวนเงินที่ระบุไว้ในตราภูมิ^๒ และใช้สิทธินี้ได้นานเท่าที่ยังไม่มีประกาศเปลี่ยนใหม่ แต่ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้เปลี่ยนวิธีพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามให้มี

^๑ หจข., ร. ๕ ม. ๒๔.๑/๑๖ สร้างถนนและสะพานในมณฑลนครศรีธรรมราช (สร้างถนนเมืองตานี, สร้างถนนเมืองนครศรีธรรมราชไปเมืองตรัง) (๒๔ พ.ย. ๑๑๘ - ๑๐ มี.ค. ๑๑๘).

^๒ ตราภูมิคุ้มยกเว้นค่าน้ำ สมพัคสร กับอากรตลาด ดู ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๑๘๐. ส่วนค่าน้ำยกเว้นเฉพาะหมู่ไฟร์หลวงดาวทรงคำกับดาวพวน ดู ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, หน้า ๒๒๘ - ๒๒๙.

อายุใช้ได้เพียงปีเดียว แต่คุณภาพอากาศทุกประเภทตามจำนวนเงินที่ระบุไว้ และ
 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะทำหน้าที่ออกตราภูมิแทนกรมพระสุรัสวดี^๑ นับเป็นการ
 เพิ่มผลประโยชน์ให้ไพร่ที่สามารถใช้ตราภูมิที่มีคุณภาพเสียภาษีหนักได้ แต่การ
 กำหนดอายุตราภูมิเหลือปีเดียวเท่ากับช่วยในการควบคุมกำลังคนเพราะไพร่ที่อยู่ใน
 ระบบ และรับภาระทั้งปวงเท่านั้นถึงจะได้รับตราภูมิ คนที่หนีไปยอมไม่มีโอกาสได้รับ
 ตราภูมิฉบับใหม่จากมูลนายเมื่อของเดิมขาดอายุลง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ใ้ประกาศใช้ "ข้อบังคับในการเก็บเงินค่าราชการ
 แบนดิน" กำหนดให้ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน นายอำเภอ กับกรรมการอำเภอ เป็นผู้รับผิดชอบ
 จัดการเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์อายุ ๑๕ ปีขึ้นไป เมื่อเก็บเงินได้แล้วจะ
 ออกใบเสร็จให้เป็นสำคัญ โดยผู้จัดเก็บจะได้รับส่วนแบ่งร้อยละ ๔ ของเงินที่เก็บได้
 เป็นผลประโยชน์^๒ อัตราค่อหัวของเงินนี้คงจะเป็นปีละ ๒ บาท แต่มณฑลโคราชฎ
 มีความซัดสนักจะลดหย่อนอัตราเงินค่าราชการลง เช่น เก็บคนละ ๒ บาทในมณฑล
 ชุมพรกับนครศรีธรรมราช^๓ และเก็บคนละ ๓ บาทในเมืองเสียมราฐ^๔ กฎหมาย
 ฉบับนี้ระบุข้อความที่ต่อรับภาระเสียเงินค่าราชการจะมีแต่ผู้ชายเท่านั้น ผู้ที่ไม่ต้องรับ

^๑ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลลีเมด, ๒๔๗๘), ๑๕: ๒๔๔.

^๒ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลลีเมด, ๒๔๗๘), ๑๖: ๔๐๕ - ๔๐๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓ - ๔๐๔.

^๔ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๑๗, หน้า ๕๖.

ภาระดังกล่าวนอกจากผู้หญิงแล้วยังได้แก่ ผู้ที่อายุสูงกว่า ๖๐ ปี ข้าราชการสัญญาบัตร
 มหาคุณเล็ก ข้าราชการในหัวเมือง ผู้จัดเก็บเงินค่าราชการ นักบวชทุกศาสนา คนพิการ
 และคนที่เพิ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ซึ่งยกเว้นค่าราชการ เฉพาะปีแรกเท่านั้น^๑ การยก
 เว้นนี้คล้ายกับการยกเว้นการเกณฑ์ราชการของระบบไพร่ที่เคยปฏิบัติมา ต่างกันที่ผู้
 ใ้รับยกเว้นกรณีตั้งถิ่นฐานใหม่เท่านั้น แสดงให้เห็นถึงการโอนการควบคุมกำลังคน
 จากที่เคยให้กรมกองต่าง ๆ ดูแล ให้มาอยู่ในความควบคุมของเจ้าพนักงานในท้องถิ่น
 ที่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยแทน เริ่มจากรื่องการจัดเก็บเงินค่าราชการ พอถึง
 พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็มีประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลิกโดยให้เลิกที่มีได้เป็นทหารทั้งหมดเป็น
 เลกกเมืองอยู่ ณ หัวเมืองที่ตนตั้งถิ่นฐานอยู่ ยกเว้นเลิกในมณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า
 นครไชยศรี และปราจีนบุรี ที่ยังคงหมู่กรมแบบเดิม^๒ ส่วนมณฑลราชบุรีนั้นให้เปลี่ยน
 การควบคุมเลิกในปี ๒๔๔๓^๓ การเปลี่ยนการควบคุมเลิกถือเป็นการโอนอำนาจจาก
 กรมกองไปสู่เจ้าพนักงานในท้องถิ่นอย่างเด็ดขาด เจ้าพนักงานเหล่านี้จะเป็นเสมือน
 มุขนายกพวกเดียวของเลิก ไม่ต้องขึ้นกับมุขนายกกันสังกัดกับมุขนายกในท้องถิ่นไปพร้อมกัน
 อย่างเลิกสมัยก่อน ถ้าผู้ใดอพยพย้ายภูมิลำเนาใหม่ ก็จะกลายเป็นเลิกคองเมืองขึ้นต่อ
 เมืองใหม่นั้นไป เป็นความพยายามจะควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างเลิกกับมุขนายกให้
 มีการเบียดบังเลิกไว้เป็นผลประโยชน์ส่วนตัว และแก้ปัญหาเรื่องจำนวนคนในทะเบียน
 ชาคความถูกต้องแม่นยำเพราะมีการย้ายถิ่น โดยกำหนดให้เจ้าพนักงานระดับท้องถิ่น

ศูนย์วิทยพัชกร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๓ หจข., ร. ๕ ม. ๑.๔/๕ จัดเลขหัวพระราชอาณาเขตต์

รับผิดชอบก้ำดังคนในเขตความรับผิดชอบของตน เพื่อจัดการเก็บเงินค่าราชการตามระเบียบต่อไป

ปี ๒๔๔๒ นับเป็นระยะที่ระบบไพร่เปลี่ยนจากเดิมมาก เพราะเลขส่วนใหญ่พ้นจากกรมกองไปเป็นเลขกองเมือง และคงจะเสียเงินค่าราชการเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังมีการกำหนดช่วงเวลาในการเกณฑ์ราชการไพร่ใหม่ คือ ระหว่างอายุ ๑๘ - ๒๐ ปี^๑ จะเห็นได้ว่าเป็นการผ่อนภาระของไพร่ที่เคยถูกเรียกเกณฑ์ตั้งแต่ความสูงไม่ต่ำกว่า ๒ ศอกคือบ จนถึงอายุ ๓๐ ปี เทียบกับอนุญาตให้ไพร่พ้นจากพันธะได้เร็วขึ้นไม่ต่ำกว่า ๑๐ ปี เมื่อประกอบกับไพร่และทาสส่วนมากไม่ค่อยถูกเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของ ระบบไพร่ในระยะนี้จึงอาศัยการควบคุมในระดับท้องถิ่นด้วยจุดประสงค์ในการเกณฑ์เงินมากกว่าอย่างอื่น ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็มีการประกาศพระบรมราชโองการจัดการเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือส่วย โดยเริ่มใช้ที่มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ระบุให้ชายฉกรรจ์ในเขตนั้นเสียเงินคนละ ๔ บาทต่อปี และยกเลิกการเก็บส่วยทั้งปวงที่เคยมีมาก่อน^๒ ส่วนการเกณฑ์แรงงานจะทำได้เฉพาะงานด้านสาธารณูปโภค ราชการ ทน กับราชการที่จ่ายค่าจ้างให้ตามอัตรา และกำหนดให้ข้าราชการ เจ้าพนักงาน ทายาทโดยตรงของผู้ครองเมือง นักบวชทุกศาสนา ตลอดจนคนอนาถา กับคนพิการ อยู่ในข่ายของผู้ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสีย^๓ เงินนี้ต่างจากเงินค่าราชการเพราะ

^๑ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๑๗, หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

^๒ถ้าไม่เสียเงิน จะต้องทำงาน ๒๐ วันแทน ดู เรื่องเดียวกัน,
หน้า ๒๘๒ และ ๒๘๔.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๓.

เก็บจากไพร่กับทาสที่เคยมาเข้าเคื่อนหรือส่งส่วย และเรียกว่า "เงินค่าแรงงาน
เกณฑ์"^๑ ผู้ที่เสียเงินค่าราชการอยู่ก่อนก็ไม่ต้องเสียเงินนี้อีก เงินค่าแรงงาน
เกณฑ์เก็บในอัตราคนละ ๔ บาทต่อปี^๒ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือจึงเป็นเขตแรกที่
ไพร่กับทาสทุกคนเสียเงินให้ทางราชการ และไม่มีเกณฑ์แรงงานหรือส่วยในเขต
นี้อีกต่อไป

หลังการประกาศใช้กฎหมายฉบับดังกล่าวได้ไม่นาน ก็มีการออกพระราช-
บัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) กฎหมายฉบับนี้กำหนดว่าการ
เกณฑ์แรงงาน สิ่งของ หรือสัตว์พาหนะจากราษฎร ถ้ามิใช่เพื่อการป้องกันอาณาจักร
รักษาความสงบภายใน หรือทำงานด้านสาธารณูปโภคในชุมชนนั้น ๆ แล้ว ควรให้
ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามควรขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของเสนาบดี^๓ และปีถัดมาก็ประกาศใช้
กฎหมายสำคัญอีกฉบับหนึ่ง ได้แก่ "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก
๑๒๐" ระบุว่าให้เรียกเงินทุกชนิดซึ่งเรียกเก็บจากเดกว่า "ค่าราชการ" และเรียก
เก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ อายุ ๑๔ - ๖๐ ปีไม่เกินคนละ ๖ บาทต่อปี^๔
การยกเว้นค่าราชการมีทั้งแบบชั่วคราวและตลอดไป ผู้ที่ได้รับยกเว้นชั่วคราวได้แก่
ผู้ที่บริจาคเงินช่วยราชการในปีนั้นสูงกว่าอัตราค่าราชการ ผู้ได้รับตราภูมิ หรือไพบรค
ยกเว้นให้เป็นกรณีพิเศษ นักบวช ผู้ที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานเป็นปีแรก และนักเรียนที่สอบ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๒.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๙ - ๕๓๐.

^๔ ร.ศ.ท. เสถียร ฉายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
(พระนคร: โรงพิมพ์เกลิเมล์, ๒๔๓๔), ๑๘: ๒๒๕.

ได้ชั้นประโยค ๑ กับประโยค ๒ จะได้รับยกเว้นคราวละปี ส่วนผู้ที่ได้รับยกเว้นตลอดไปคือ ราชบัณฑิต ทหาร ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สารวัตรกำนัน คนพิการ ผู้ที่มีบุตรเสียข้าราชการแล้ว ๓ คน กับคนจีนที่ผูกปี้^๑ กฎหมายทั้งสองฉบับนี้ทำให้ระบบไพร่กลายเป็นระบบที่เก็บเงินโดยตรง การเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของมิได้เฉพาะคราวที่จำเป็น มิใช่ธรรมเนียมที่ใช้ปฏิบัติเป็นประจำอีกต่อไป รายได้จากเงินค่าราชการก็ถือเป็นรายได้สำคัญประเภทหนึ่งของอาณาจักร ดังจะพิจารณาได้จากตารางที่ ๒

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖

ตารางที่ ๒

เปรียบเทียบรายได้จากเงินการราชการกับรายได้ทั้งหมดของอาาจารย์

(พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๐)

พ.ศ.	การราชการ/พื้นที่	รายได้ทั้งปี/พื้นที่	ร้อยละ
๒๔๓๕	๓๔๒	๑๕, ๓๓๘	๒.๒๒
๒๔๓๖	๒๔๐	๑๗, ๓๕๐	๑.๓๘
๒๔๓๗	๑๔๔	๑๗, ๓๓๔	๐.๘๓
๒๔๓๘	๓๐๕	๑๘, ๐๗๕	๑.๖๕
๒๔๓๙	๕๕๘	๒๐, ๖๔๕	๒.๗๐
๒๔๔๐	๕๓๕	๒๔, ๘๐๘	๓.๗๗
๒๔๔๑	๑, ๐๖๒	๒๘, ๔๕๖	๓.๗๓
๒๔๔๒	๑, ๖๖๔	๒๙, ๕๒๐	๕.๕๖
๒๔๔๓	๒, ๓๔๓	๓๕, ๖๖๑	๖.๕๘
๒๔๔๔	๒, ๔๐๑	๓๕, ๑๓๓	๖.๘๓
๒๔๔๕	๓, ๕๘๑	๓๙, ๕๒๓	๑๐.๐๘
๒๔๔๖	๒, ๕๒๖	๔๓, ๔๕๕	๕.๘๑
๒๔๔๗	๓, ๑๘๐	๔๖, ๐๔๖	๖.๕๑
๒๔๔๘	๔, ๑๓๘	๕๑, ๖๕๘	๘.๐๑
๒๔๔๙	๔, ๐๓๒	๕๗, ๐๑๕	๗.๐๗
๒๔๕๐	๓, ๕๕๒	๕๕, ๘๒๗	๗.๐๘

ที่มา : หจข., ร. ๕ ค. ๕.๑/๒๐ งบประมาณแผ่นดินคินคก ๑๒๒ (๓๐ ก.พ. - ๘ พ.ค. ๑๒๒), หจข., ร. ๕ ค. ๕.๑/๒๔ งบประมาณคก ๑๒๔ (๑๗ ม.ค. ๑๒๔), หจข., ร. ๕ ค. ๕.๑/๒๕ งบประมาณแผ่นดินทั่วไป ร.ศ. ๑๒๕ - ๑๒๖ (๑๔ เม.ย. ๑๒๕ - ๒๓ พ.ค. ๑๒๖) และ หจข., ร. ๕ ค. ๕.๑/๒๖ งบประมาณคก ๑๒๗ (๑๖ มี.ค. ๑๒๖ - ๗ พ.ค. ๑๒๗).

จากตารางที่ ๒ นี้แสดงให้เห็นว่า ช่วงเวลาที่กรมพระสุรัสวดีทำหน้าที่เก็บเงินค่าราชการนั้น จำนวนเงินที่เก็บได้คิดแล้วไม่เกินร้อยละ ๓ ของรายได้ทั้งปี แต่เงินค่าราชการที่เก็บได้ค่อย ๆ เพิ่มขึ้นหลัง พ.ศ. ๒๔๕๐ ซึ่งเป็นระยะที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเข้ามาจัดการ ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ อันเป็นปีแรกที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ สามารถเก็บได้ถึงร้อยละ ๑๐.๐๘ ของเงินได้ทั้งหมดในปีนั้น^๑ ถึงแม้ว่าปีต่อ ๆ มาค่าราชการที่เก็บได้จะลดลงเมื่อเทียบกับรายได้ของแต่ละปี แต่ยังคงอยู่ในระดับสูงกว่าร้อยละ ๕ ของเงินรายได้ทั้งอาณาจักร เหตุที่เก็บค่าราชการได้มากคงเป็นเพราะมีการกำหนดให้ไพร่กับทาสทุกคนที่มีไร่เป็นนารให้เสียเงินค่าราชการ และวิธีการจัดเก็บก็ได้รับการปรับปรุงให้รัดกุมดีขึ้น เช่น ระบุบทลงโทษผู้ที่ค้างชำระเงินค่าราชการให้ทำงานโยธา หรือยึดทรัพย์สินมาขายเพื่อใช้หนี้^๒ เป็นผลให้เงินค่าราชการกลายเป็นรายได้สำคัญประเภทหนึ่งของอาณาจักร

ในระยะที่ระบบไพร่ค่อย ๆ เปลี่ยนมาเก็บเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานหรือส่วย กองทหารก็ได้รับการพัฒนาเช่นกัน ภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว งบประมาณของกระทรวงกลาโหมมักได้รับมากกว่าหน่วยงานอื่น แม้ว่าบางปีจะได้รับน้อยกว่ากระทรวงมหาดไทย หรือพระคลังข้างที่ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับ

^๑ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติรายงานว่า การเริ่มใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการแบบใหม่ทำให้เก็บเงินได้มาก กุ หจข., ร. ๕ ค. ๕.๑/๑๕ งบประมาณแผ่นดินทั่วไป (๑๐ เม.ย. ๑๒๐ - ๒๑ ส.ค. ๑๒๑).

^๒ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๘, หน้า ๒๒๙.

กระทรวงอื่นที่เหลือแล้วกระทรวงกลาโหมจะได้รับเงินมากกว่าเสมอ^๑ ความสนับสนุน
 ด้านการทหารนี้ให้ความสำคัญต่อทหารบกยิ่งกว่าทหารเรือ เพราะพื้นที่ซึ่งจำเป็นต้อง
 ใช้ทหารบกรักษาดูแลมีกว้างขวางกว่า การจัดการทหารบกจึงมีความสำคัญต่อการ
 จัดกองทัพไทย และมีบทบาทในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนแทนระบบไพร่

การจัดกองทัพบกหลัง พ.ศ. ๒๔๓๕

กรมยุทธนาธิการได้รับการปรับปรุงอีกครั้งเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ
 พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ทรงสำเร็จการศึกษาวิชาทหารจากยุโรปกลับมารับ
 ราชการที่กรมนี้ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และทรงจัดการบริหารกรมยุทธนาธิการตามแบบ
 ตะวันตกโดยเพิ่มฝ่ายเสนาธิการเป็นหน่วยงานฝ่ายอำนวยการของกรม ตลอดจน
 จัดทำทะเบียนสามโนครวัททหารใหม่เพื่อให้ถูกต้องแม่นยำกว่าบัญชีที่มีอยู่^๒ ปัญหาสำคัญ
 ในการจัดกองทัพก็คือ จำนวนพลทหารประจำการมีน้อย การเกณฑ์ทหารใช้วิธี
 เรียกเกณฑ์บุตรหมู่เหมือนการจำแนกไพร่ขึ้นสังกัด ผู้ถูกเกณฑ์ใหม่จะต้องรับราชการ
 โดยไม่ได้ออกเคื่อนนาน ๓ ปี และจะมาเข้าเวรอีกปีละ ๓ เดือนไปจนกว่าจะอายุ
 ครบ ๕๑ ปี จึงจะปลดประจำการ ยกเว้นทหารมหาดเล็กซึ่งปลดประจำการอายุ
 ๔๑ ปี แต่ต้องเข้าเวรถึงปีละ ๒ เดือน หลังจาก ๓ ปีแรกผ่านไปแล้ว^๓ พระบาท-
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงปัญหากำลังทหารมีน้อยดังปรากฏใน
 พระราชดำรัสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ว่า

^๑ หจข., ร. ๕ ก. ๕.๑/๒๐ งบประมาณแผ่นดินศก ๑๒๒ (๓๐ ก.ย.
 - ๔ ก.ค. ๑๒๒).

^๒ ภารดี มหาพันธ์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๒๐๒ และ ๒๐๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔ และ ๒๐๖.

การทหารทุกวันนี้ แม้มีการอันโคชินจะเกณฑ์กองทัพไปอย่างแตกก่อน คนหนุ่ม
 ฉลาดจะหาไปรบเช่นเคยมากก็ไม่ใครเสียแล้ว เป็นการผิดสัญญาที่เราได้
 เช่ากับเมืองทั้งปวงไว้ เพราะฉะนั้นต่อไปจะเกณฑ์กองทัพอย่างเก่าก็ไม่ใคร
 จึงเห็นวากำลังพระนครก็เป็นอันสิ้นไปกว่าแตกก่อนอีก จึงจำต้องคิดวิธีแบบ
 แผนวิธีจึกุ แลปกครองทหารขึ้นไว้สำหรับบ้านเมือง... พลเรือนจะใครบ
 อย่างแตกก่อนก็ไม่ใคร ผิดสัญญา^๑

ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเพิ่มพูนกำลังทหาร เริ่มจากในปี ๒๔๔๔ มีการโอนไพร่หลวง
 ๑๓,๘๑๐ คน และขุนหมื่น ๖๒๘ คน ที่เคยขึ้นต่อกรมพระราชวังบวรมาเป็นทหาร^๒
 ในขณะที่เดียวกันก็จัดระเบียบกองทหารตามมณฑลด้วยการตั้งกองบัญชาการทหารบก
 รับผิดชอบด้านจัดการทหารในมณฑลนั้น ๆ เริ่มจาก พ.ศ. ๒๔๔๒ ตั้งกองบัญชาการ
 ทหารบกที่มณฑลกรุงเทพฯ กับนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๔๕ ตั้งที่ราชบุรี ปีต่อมา
 ขยายไปตั้งที่มณฑลนครสวรรค์ พิษณุโลก กับพ่ายัพ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ ตั้งที่ปราจีนบุรี
 มณฑลอุดร กับอีสานนั้นมีอาจจัดการทหารอย่างมณฑลอื่นได้เพราะเกรงว่าฝรั่งเศสจะ
 คัดค้าน จึงต้องให้กองบัญชาการทหารบกของมณฑลดังกล่าวอยู่ในความรับผิดชอบของ
 หน่วยงานทหารบกที่นครราชสีมา^๓ การตั้งกองบัญชาการทหารบกตามมณฑลต่าง ๆ
 สามารถทำได้ไฉนจะเป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงการควบคุมเล็กเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒

^๑ หจช., ร. ๕ ก. ๑๓.๒/๒๑ รายงานประชุมเรื่องทหาร
 (๓๐ พ.ย. - ๓ ธ.ค. ๑๒๐).

^๒ หจช., ร. ๕ ม. ๒๔.๒/๒๔ บัญชีจำนวนเลขไพร่หลวงวังหน้า
 ซึ่งยกเป็นทหาร ร.ก. ๑๒๐ และเลขไพร่หลวงฝ่ายพระบรมมหาราชวัง
 (๒๒ เม.ย. ๑๒๐ - ๑๐ มิ.ย. ๑๒๓).

^๓ ภาวดี มหาพันธ์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๒๖๐ - ๒๖๒.

มีผลให้เลิกในหลายมณฑลกลายเป็นเสกคงเมือง การรวบรวมกำลังทหารจึงทำได้สะดวก เนื่องจากเจ้าพนักงานในท้องถิ่นจัดทำทะเบียนสำมะโนครัวเป็นหลักฐานว่าใครเป็นไพร่ ทาส หรือทหารแยกกันชัดเจน กองบัญชาการทหารบกตามมณฑลมีประโยชน์ในการจัดการ เรียกเกณฑ์กับฝึกหัดทหารในหัวเมือง ตัวอย่างที่เห็นได้คือสามารถเรียกระดมกำลังทหารมาใช้งานอย่างรวดเร็วในคราวปราบกบฏในปี ๒๔๔๕ เช่นการระดมทหารจากมณฑลราชบุรีมาช่วยปราบกบฏเงี้ยว^๑ และใช้ทหารจากมณฑลกรุงเทพฯ ในการปราบกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน^๒ เป็นการแสดงถึงประสิทธิภาพในการเกณฑ์กำลังทหารที่ผ่านการฝึกหัดตามแบบตะวันตกมาใช้ปฏิบัติราชการ เมื่อเกิดภาวะคับขัน และทำให้มีการขยายกองบัญชาการทหารบกไปยังมณฑลอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายแห่งหลัง พ.ศ. ๒๔๔๕

การจัดกองบัญชาการทหารบกตามมณฑลถือเป็นการจัดระเบียบในการบริหารราชการฝ่ายทหาร เช่นเดียวกับการปรับปรุงกรมยุทธนาธิการ เมื่อแก้ปัญหาความหน่วยงานทางทหารให้ปฏิบัติราชการได้คล่องตัวมากขึ้นแล้ว ก็จำเป็นต้องมีกำลังทหารให้พอใช้ราชการ จากการประชุมเรื่องทหารในวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ มีการลงความเห็นว่าคุณวณิชชายฉกรรจ์อายุ ๑๘ - ๒๐ ปีมาคัดเลือกเป็นทหารส่วนผู้ที่ไม่ได้รับการเลือกก็ให้เสียค่าราชการต่อไป และที่ประชุมกำหนดให้กระทรวงกลาโหมจัดการร่างพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร เพื่อให้ใช้จัดการทหารในแต่ละมณฑล^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒.

^๒ กระทรวงมหาดไทย, พระราชหัตถเลขาฯรัชกาลที่ ๕ ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย (พระนคร: โรงพิมพ์สวนทองถิ่น, ๒๕๑๓), ๒: ๒๗๖.

^๓ หจข., ร. ๕ ก. ๑๓.๒/๒๑ รายงานประชุมเรื่องทหาร

ร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๖ กำหนดให้ผู้มีอายุระหว่าง ๑๔ - ๕๐ ปี เป็นทหาร ชายฉกรรจ์อายุ ๑๔ ปีที่ผ่านการคัดเลือกเป็นทหารจะประจำการอยู่ ๒ ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ ๑ มาเข้าเวรปีละไม่เกิน ๒ เดือนนาน ๕ ปี ครบกำหนดก็ปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ ๒ เข้าเวรปีละไม่เกิน ๑๕ วันอีก ๑๐ ปี จึงจะปลดประจำการ ส่วนผู้ที่มิได้รับคัดเลือกเป็นทหารจะต้องเป็นกองเกิน ๗ ปีโดยมาซ่อมยุทธวิธีและอาวุธปีละไม่เกิน ๒ เดือน ระยะเวลาสามารถทำมาหากินที่ภูมิภาคใดก็ได้ และเมื่อครบ ๗ ปีก็ปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ ๒ เช่นเดียวกัน^๑ นอกจากนี้ยังมีการยกเว้นการเกณฑ์ทหารสำหรับคนบางกลุ่มทั้งแบบชั่วคราว และตลอดไปเหมือนกับข้อยกเว้นในพระราชบัญญัติเก็บเงินการราชการ แต่มีข้อแตกต่างกันบ้าง เช่น นักเรียนวิชาอุดมศึกษาได้รับการยกเว้นจนถึงอายุ ๓๐ ปี และพี่ชายที่ต้องเลี้ยงน้องกว่าก็ได้ได้รับการยกเว้นจนกว่าน้องจะโตพอเลี้ยงตัวได้^๒ การเกณฑ์ทหารแบบนี้มีลักษณะคล้ายกับการเกณฑ์ราชการตามระบบไฟร เพียงแต่นำคนที่ถูกเกณฑ์มาฝึกหัดเป็นทหารแทนที่จะให้ทำงานโยธาอย่างไร้ผลลงจ่ายเดือน ร่างพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารฉบับนี้ทดลองใช้เป็นครั้งแรกที่มณฑลนครราชสีมา และเมื่อทดลองใช้จนได้ผลเป็นที่พอใจก็ขยายไปลงใช้ในมณฑลอื่นคือ พิษณุโลกกับนครสวรรค์ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ และราชบุรีในปี ๒๔๔๘^๓ ในที่สุดเมื่อเห็นสมควรจะใช้เป็นกฎหมายได้ จึงประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘

^๑ หจข., ร. ๕ ก. ๑๓.๓/๖ พระราชบัญญัติเก็บคนเป็นทหาร (๑๔ ต.ค. ๑๒๑ - ๒๖ ต.ค. ๑๒๓) อ้างถึงใน ภารดี มหาฉันทน์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๔๔๓ - ๔๔๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘ - ๒๘๐.

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๔) กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนที่อายุ ๑๔ ปีบริบูรณ์มาคัดเลือกเป็นทหาร และแบ่งทหารเป็น ๔ กอง คือ กองประจำการ กองเกิน กองหนุนชั้นที่ ๑ กับกองหนุนชั้นที่ ๒ โดยระบุน้ำที่ตลอดจนเวลาดำรับราชการอย่างเดียวกับที่กำหนดไว้ในร่างพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ฉบับ พ.ศ. ๒๔๔๖ นอกจากนี้ก็ระบุเรื่องคุณสมบัติของผู้ได้รับยกเว้นจากการเป็นทหาร วิธีทำทะเบียนทหาร การเกณฑ์ การปลดประจำการ กำหนดตัวผู้รับผิดชอบต่อกองทหาร ตลอดจนบทลงโทษสำหรับผู้ชักชวนต่อพระราชบัญญัติฉบับนี้^๑ เป็นการกำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องรับภาระดังกล่าว พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ประกาศใช้ที่ละมณฑล กล่าวคือ พ.ศ. ๒๔๔๔ เริ่มใช้ที่ชลบุรี^๒ กับมณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ พิษณุโลก และราชบุรี^๓ ปีต่อมา ก็ประกาศใช้ในมณฑลกรุงเก่ากับนครไชยศรี^๔ พ.ศ. ๒๔๕๐ ใช้ที่มณฑลปราจีนบุรี^๕

^๑ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๔), ๒๐: ๓๐๔ - ๓๑๔.

^๒"ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ในแขวงเมืองชลบุรี," ราชกิจจานุเบกษา ๒๒ (๑๕ พฤศจิกายน ๑๒๔): ๗๒๔.

^๓ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐, หน้า ๓๑๖.

^๔เรื่องเดียวกัน.

^๕"ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ในมณฑลปราจีนบุรี ตั้งแต่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๖," ราชกิจจานุเบกษา ๒๓ (๒๗ กันยายน ๑๒๕): ๖๔๔.

และ พ.ศ. ๒๔๕๑ ก็ใช้ที่มณฑลกรุงเทพฯ^๑ กับจันทบุรี^๒ ส่วนมณฑลอื่น ๆ นอกจากนี้ ประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารในรัชกาลต่อมา

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ เป็นความพยายามควบคุมกำลังคน และเรียกเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาทำหน้าที่ป้องกันประเทศ การประกาศใช้กฎหมายฉบับนี้มีขึ้นหลังจากระบบไพร่ได้รับการจัดระเบียบแล้ว กล่าวคือ เริ่มโอนเด็กตามหัวเมืองเป็นเลกคงเมืองตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ ทำให้เจ้าพนักงานในท้องถิ่นรับผิดชอบดูแลเด็กในเขตของตน และจัดทำทะเบียนสามโนครวัไคถูกต้องดีกว่าทะเบียนเลกเดิม การเกณฑ์แรงงานก็ทำได้เฉพาะกรณีที่พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๑๙ อนุญาต ในขณะที่เดียวกันเลกก็เสียเงินค่าราชการตามอัตราไม่เกินคนละ ๒ บาทต่อปีแทน และทาสที่กำลังจะหมดไปจากสังคมไทยตาม "พระราชบัญญัติทาสรัตนโกสินทรศก ๑๒๔" ที่ห้ามการซื้อขายทาสตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ และให้ลูกทาสเป็นไทแก่ตัว ส่วนทาสที่เหลืออยู่ก็ให้ลดค่าตัวลงเดือนละ ๔ บาทจนหมดค่าตัว^๓ จะเห็นได้ว่าการจัดระเบียบระบบไพร่ดังกล่าวทำให้ไม่มีการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวงจ่ายเดือนอีกต่อไป เลกจะถูกควบคุมโดยเจ้าพนักงานในท้องถิ่นเท่านั้น มิได้ขึ้นสังกัดต่อกรมกองอีกต่อไป และการเลิกทาสทำให้มีกำลังคน

^๑"ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพฯ," ราชกิจจานุเบกษา ๒๔ (๑๗ กรกฎาคม ๑๒๖): ๓๙๖.

^๒"ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ในมณฑลจันทบุรี," ราชกิจจานุเบกษา ๒๔ (๒๔ สิงหาคม ๑๒๖): ๕๕๕.

^๓ร.ศ.ท. เสถียร ดาบดี และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐, หน้า ๒๔ - ๒๖.

มาทำงานเพิ่มขึ้น ดังนั้นการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ เกณฑ์ทหารจึงสามารถ
 เป็นไปได้อย่างรวดเร็วพอสมควร เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายกับ เลก
 คอย ๆ เปลี่ยนไปก่อนนั้นแล้ว การเกณฑ์ทหารสามารถทำได้โดยไม่ต้องพะวงกับ
 ปัญหาข้อพิพาท เรื่องแย้งซึ่งกำลังคนแบบที่ เคยมีกับมุลนายเมื่อเกณฑ์ราชการ เลกใน
 สมัยก่อน และมีบทบาทสำคัญในการควบคุมกับจัดสรรกำลังคนให้อามาจักรแทนที่
 ระบบไพร่ได้ในที่สุด

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว เป็นผลที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของระบบนี้ซึ่งมีมาในสมัยต้นรัตน-
 โกสินทร์ แต่เปลี่ยนไปด้วยการนำระบบอื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบทหาร และ
 ระบบบริหารราชการแบบตะวันตก มาทำหน้าที่แทนระบบไพร่ไปที่ละน้อย ทำให้
 ระบบไพร่สูญเสียบทบาทไปที่ละด้าน จนในที่สุดระบบเหล่านั้นก็แทนที่ระบบไพร่
 อย่างสมบูรณ์เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ เกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔
 ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นครั้งนี้จึงมิได้มุ่งรักษาระบบไพร่แบบเดิมให้คงไว้ แต่เป็น
 การใช้ระบบใหม่ ๆ ในการควบคุม และจัดสรรกำลังคนแทนระบบไพร่ที่ขาด
 ประสิทธิภาพ ดังนั้น แม้ว่าจะไม่มีพระราชบัญญัติยกเลิกระบบไพร่ แต่ระบบ
 ดังกล่าวก็ยุติบทบาทไป เพราะมีระบบอื่นที่ใช้งานได้ดีกว่าเข้ามาทำหน้าที่แทน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทสรุป

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๔๘) มีอยู่ ๒ ลักษณะด้วยกัน กล่าวคือ ความเปลี่ยนแปลงในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะ ประนีประนอมด้วยประสงคฺจะรักษาระบบให้คงอยู่ต่อไป แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นความเปลี่ยนแปลงโดยการนำระบบแบบตะวันตก มาทำหน้าที่แทนระบบไพร่ ปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอยู่ที่ระบบ ไพร่ขาดประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคน เนื่องจากในทางทฤษฎีนั้น ระบบไพร่ คือการควบคุมกำลังคนตามลำดับชั้น และพระมหากษัตริย์ทรง เป็นมุนายสูงสุด มี พระราชอำนาจเหนือเหล่ามุนายกับ เลกทั้งปวง แต่ในทางปฏิบัติแล้วพระองค์ขาด พระราชอำนาจ และไม่สามารถควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างมุนายกับ เลก หรือ ระหว่างมุนายด้วยกันให้เป็นไปตามทฤษฎีได้ จะเห็นได้ว่ากฎหมายต่าง ๆ ที่ประกาศ ใช้ไม่อาจแก้ปัญหาดังกล่าว และการลงโทษผู้ละเมิดกฎเกณฑ์ไม่ว่าจะเป็นมุนาย หรือ เลกก็ทำไม่ได้ผล จึงมีการประกาศห้ามฆ่าแล้วฆ่าอีกอยู่เสมอ ความเปลี่ยนแปลง ของระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ จึงเป็นการผ่อนคลายกฎเกณฑ์เพื่อชักจูงให้คนยอม รับและปฏิบัติตาม ทำให้ปัญหาบรรเทาลง และระบบไพร่ก็คงอยู่ต่อไป

อย่างไรก็ดี ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ การแก้ปัญหาแบบชั่วคราว และกลับสร้างปัญหาอย่างใหม่ขึ้น เพราะเมื่อกฎเกณฑ์ผ่อนคลายลงระบบไพร่ก็มี ความหละหลวม และเกิดความสับสนในทางปฏิบัติมากขึ้น การที่พระมหากษัตริย์ มีอาจควบคุมมุนายได้อย่างในทฤษฎี มีผลให้มุนายสามารถหาประโยชน์จากการ ผ่อนคลายกฎเกณฑ์ได้ เช่น กฎหมายเปิดโอกาสให้ไพร่สามารถเลือกโอนสังกัดได้ใน บางกรณี ก็เท่ากับเชื้ออำนาจให้มุนายที่มีอำนาจแสวงหากำลังคนมาขึ้นสังกัดได้เป็น จำนวนมากจนเกิดการตีทนายพระราชอำนาจขึ้น การผ่อนคลายกฎเกณฑ์แทนที่จะเป็น

การจำกัดอำนาจมุนาย กลับกลายเป็นการสูญเสียประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ไป ทั้งยังส่งผลเสียถึงการบริหารราชการ เกิดปัญหาขาดแคลนกำลังคนมาใช้ ราชการ และทำให้ขาดผลประโยชน์ด้านภาษีอากรด้วย ความเปลี่ยนแปลงของ ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก และมีส่วนผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในลักษณะ ที่สองขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีเพื่อประสงค์จะรักษาระบบนี้ให้คงไว้ จะเห็นได้ว่า ระบบราชการที่แบ่งงานเป็นกระทรวงในส่วนกลาง กับ ระบบเทศาภิบาลในส่วนภูมิภาค ทำหน้าที่บริหารราชการแทนกรมกองที่ควบคุมกำลังคน การจัดกองทัพแบบตะวันตก ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนด้วยการเกณฑ์แรงงานมาใช้ราชการทุกปี และมีการเก็บ เงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ผู้มีไค้เป็นทหาร นับเป็นการควบคุมและจัดสรร ประโยชน์จากกำลังคนแทนระบบไพร่ ในขณะที่เดียวกันก็มีเจ้าพนักงานฝ่ายปกครอง ระดับท้องถิ่นดูแลทุกข์สุขของราษฎรแทนที่มุนาย สิ่งเหล่านี้เข้ามามีบทบาทแทนที่ ระบบไพร่ที่ละน้อย ทำให้ระบบไพร่ค่อย ๆ ลดบทบาท และความสำคัญลงตามลำดับ จนยุติบทบาทอย่างเป็นทางการเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะ เกณฑ์ทหาร

ร.ศ. ๑๒๔*

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* เรื่องการยกเลิกระบบไพร่ดูได้จาก ปิยะฉัตร ปิติสุวรรณ, "การยกเลิก ระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓).

ผลจากความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ที่มีต่อสังคมไทย

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยพยายามนำระบบอื่นมาทำหน้าที่แทนระบบไพร่ เพื่อจุดประสงค์ในการควบคุม และจัดสรรกำลังคนมาใช้ประโยชน์ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยหลายประการ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ดังจะกล่าวต่อไป

ในด้านการเมืองนั้น ระบบไพร่เท่าที่ผ่านมาพระมหากษัตริย์มิได้มีพระราชอำนาจเด็ดขาดในทางปฏิบัติ แต่อำนาจในการบริหารราชการมักตกอยู่กับพวกขุนนาง ซึ่งเป็นมูลนายระดับสูง และมีเลขาขึ้นสังกัดมาก ดังบัญชีเกณฑ์ ๕ จำนวนใน พ.ศ. ๒๔๒๐ ระบุว่า มีไพร่สมถึง ๑๐๖,๕๐๔ คน และมีทาส ๕๐,๑๕๗ คน โดยนับเฉพาะเลขที่ขึ้นต่อกรมพระสุรัสวดีในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น^๑ แม้ว่าจำนวนคนตามบัญชีอาจคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตระหนักดีถึงปัญหานี้ เห็นได้จากทรงพยายามควบคุมจำนวนคนขึ้นสังกัดมูลนายมาแต่ต้นรัชกาล เช่น ออก "ประกาศกระเนียรอายุลูกทาสลูกไทย" เพื่อปล่อยลูกทาสที่เกิดตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นไทเมื่ออายุครบ ๒๑ ปี^๒ และการเกณฑ์ราชการไพร่สม ทนาย กับทาสย่อนหลังหลายปีติดต่อกัน ทำให้มูลนายต้องรับภาระใช้หนี้เงินค่าราชการค้างจนต้องถวายเลิกเป็นไพร่หลวง เพื่อขอพระราชทานยกหนี้สิน

^๑ หจข., ร. ๕ บ. ๑๗/๘ เลขขึ้นกรมพระสุรัสวดีคราวเกณฑ์ ๕ จำนวน ร.ศ. ๑๑๐ (๒๖ พ.ศ. ๑๑๐).

^๒ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, หน้า ๒๐๐.

ระบบไพร่สมัยนี้จึงเปลี่ยนแปลงไปในก้านมั่นคงอันอาจควบคุมกำลังคนของมูลนาย และโอนอำนาจดังกล่าวมาสู่พระมหากษัตริย์

การจัดกองทัพแบบตะวันตกเป็นตัวอย่างสำคัญที่สะท้อนให้เห็นความพยายามโอนอำนาจมาสู่พระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน กล่าวคือ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งจอมทัพอยู่เหนือเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และผู้บัญชาการทหารบก พร้อมกันนั้นก็มีการป้องกันมิให้ผู้บังคับบัญชากองทหารมีอำนาจมากเกินไปจนท้าทายพระราชอำนาจได้ เห็นได้จากพระราชพิธีศรีสังฆทานกาล หรือ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานันท์ ทหารต้องถือน้ำทุกเดือนในขณะที่ข้าราชการทั่วไปถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง ในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ กับแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เป็นการย่ำให้ทหารแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์อยู่ตลอดเวลา ในขณะที่เดียวกันก็โปรดให้เจ้านายทรงดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในกองทัพ ตัวอย่างที่เห็นได้คือ ในช่วงที่กำลังประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ นั้น พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ทรงเป็นผู้บัญชาการทหารบก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงบัญชาการกรมทหารมหาดเล็ก และ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหามุนีพิบูลย์โลกประชานาถ ทรงเป็นผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อย เป็นต้น^๒ จะเห็นได้ว่าการจัดกองทัพแบบตะวันตก นอกจากจะเป็นการควบคุม

^๑ ส่วนอีก ๑๐ เดือน ทหารจะถือน้ำในวันขึ้น ๓ ค่ำของทุกเดือน ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๓), หน้า ๒๒๓, ๒๓๐ - ๒๓๑ และ

๒๓๖ - ๒๓๗.

^๒ เสาวนิต, พระนามเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ในราชวงศ์จักรี และราชาศัพท์ (พระนคร: สำนักพิมพ์ประมวลสาส์น, ๒๕๐๕), หน้า ๕๕, ๑๐๘,

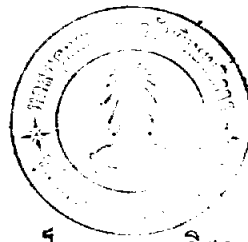
๑๐๖ และ ๑๑๐.

กำลังคนแบบใหม่แล้ว ยังนับเป็นเครื่องมือของพระมหากษัตริย์ในการค้ำพระราชนโยบายในการควบคุมกำลังคน และลดอำนาจของฝ่ายขุนนางข้าราชการให้มาอยู่ในกลุ่มพระราชวงศ์แทน

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนสำคัญในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง คือ องค์พระมหากษัตริย์ โดยการตัดทอนอำนาจในการควบคุม และเก็บผลประโยชน์จากกำลังคนที่เคยอยู่ในมือของมูลนายให้กลับมาก่ออยู่ในพระราชอำนาจ แม้ว่ามูลนายระดับล่างโดยเฉพาะกำนันกับผู้ใหญ่บ้านยังทำหน้าที่ควบคุม และจัดเก็บผลประโยชน์จากราษฎรอยู่ แต่เป็นการปฏิบัติหน้าที่ที่แทนทางราชการ มิใช่เป็นการควบคุมเล็กในสังกัดตน หรือสังกัดกรมกองของตนอย่างแต่ก่อน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมกำลังคนได้มากขึ้น และทรงอยู่ในฐานะมูลนายระดับสูงสุดที่เปี่ยมด้วยพระราชอำนาจอย่างจริงจัง เพียงพระองค์เดียว

ในค่านเศรษฐกิจนั้น จะเห็นได้ว่าระบบเงินตราทวีความสำคัญมากขึ้น และระบบเศรษฐกิจก็เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพไปเป็นการผลิตเพื่อการค้า ระบบไพร่จึงเปลี่ยนไปในค่านมุ่งเก็บเงินค่าราชการแทนการเรียกเกณฑ์แรงงาน และการเกณฑ์แรงงานจะมีเฉพาะเกณฑ์มาเป็นทหาร ซึ่งมีการจำกัดจำนวนทหารประจำการตามความต้องการของแต่ละปี เมื่อเกณฑ์ชายฉกรรจ์เข้ากองประจำการครบแล้ว คนถูกเกณฑ์ที่เหลืออยู่จะเป็นทหารกองเกินอัตรา ได้รับอนุญาตให้ทำมาหากินตามภูมิลำเนาของตน เมื่อมีราชการจึงจะเรียกมาประจำการ^๑ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลให้ผู้ชายจำนวนหนึ่ง เท่านั้นที่รับภาระเต็มที่ในฐานะทหารประจำการ ใน

^๑ร.ท.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๒๐, หน้า ๓๐๗.

ขณะที่คนจำนวนมากซึ่งรวมถึงผู้หญิงทั้งหมดกลายเป็นแรงงานอิสระ และมีท้องทำงาน
รับใช้มูลนายเป็นการส่วนตัวตามพันธะของระบบไพร่แบบเดิม

การขยายตัวของแรงงานอิสระเอื้อประโยชน์ต่อการขยายที่นามาก จะเห็น
ได้ว่าการเปิดที่ทำกินแห่งใหม่นอกจากจะอาศัยการขุดคลอง และมีผู้จับจองที่ดินสองฝั่ง
คลองเพื่อทำนาแล้ว ยังเกิดจากการขยายที่นาโดยชาวนาอีกด้วย^๑ จากการสำรวจ
พื้นที่ทำการเพาะปลูกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า
ที่นาส่วนใหญ่คงขยายทั่วพื้นที่โดยชาวนาเอง^๒ เช่น มีการอพยพเข้ามาทำกินยังบริเวณ
ทุ่งรังสิต การขยายที่นาบางครั้งก็อาศัยแรงงานรับจ้างซึ่งมาจากผู้ที่เสียเงินค่า
ราชการ การเก็บเงินจากราชการสมัยดังกล่าวอำนวยความสะดวกแก่ราษฎรให้เสีย
ที่โคกก็ได้ เพียงแต่เก็บใบเสร็จไว้เป็นสำคัญ เพื่อแสดงต่อเจ้าพนักงานในภูมิลำเนา
และถ้าเสียเงินค่ากว่าอัตราที่ต้องเสีย ก็จะเรียกเก็บเพิ่ม^๓ นับเป็นการเปิดโอกาส
ให้ราษฎรเดินทางหรือย้ายถิ่นฐานได้ตามความพอใจ และมีราษฎรจำนวนมากไม่
เดินทางมารับจ้างทำงานในท้องถิ่นที่ต้องการแรงงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ราบ
ภาคกลางซึ่งเป็นแหล่งสำคัญในการผลิตข้าว

แรงงานรับจ้างนี้มีทั้งพวกที่ทำนา หรือทำงานที่ใช้แรงประเภทอื่น เช่น
ตัดฟัน และทำทางรถไฟ ผู้ว่าจ้างจะให้การเลี้ยงดู เครื่องนุ่งห่ม และค่าจ้างเหมา

ศูนย์วิทยพัชร์พยากร

^๑ ทวีศิลป์ สืบวัชนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง...",

หน้า ๓๖ - ๓๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ ร.ต.ท. เสถียร ฉายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก

เล่ม ๑๘, หน้า ๒๒๗ - ๒๒๘.

เป็นรายปี^๑ มีแรงงานรับจ้างจำนวนมากเดินทางจากมณฑลอุดร อีสาน หรือ นครราชสีมา เพื่อมารับจ้างในภาคกลาง โดยได้รับค่าจ้างราว ๕๐ - ๑๐๐ บาท ต่อปี^๒ การว่าจ้างนี้เป็นงานเหมา ถ้าทำงานไม่ครบปีก็จะได้เงินเลย บางครั้ง นายจ้างจะกดดันแก่งลูกจ้างที่ทำงานเกือบครบปีให้ทำงานไปก่อนกำหนด หรือเลื่อน การจ่ายค่าจ้างเพื่อให้ลูกจ้างที่เบื่อหน่ายหนีไป^๓ จะได้ไม่ต้องเสียเงินค่าจ้าง นอกจากนี้ยังมีการทำสัญญาว่าจ้างควยการมอบเงินก้อนให้ล่วงหน้า และทำงานใช้ หนี้ตามที่ตกลงไว้ในสัญญา ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาท- สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้มีแรงงานอิสระเกิดขึ้น จึงตอบสนอง ต่อสภาวะทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อการค้า และมีส่วนสำคัญที่ทำให้ ผลผลิตขามีปริมาณสูงขึ้น จนกลายเป็นสินค้าออกประเภทสำคัญที่สุดของไทย^๔

^๑ ทีวีศิลป์ สืบวัชนะ, "ความพยายามของเจ้านายไทยในการลงทุนทาง เศรษฐกิจ...", หน้า ๑๐๘.

^๒ ทีวีศิลป์ สืบวัชนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง...", หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เป็นสิ่งที่เรย์โนลด์เรียกว่า "ลักษณะของความเป็นทาสในรูปแบบใหม่" ดู เกร็ก เจ เรโนลด์ส, ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๕ สมชาย หลังหมอยา, "ปัญหาทาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑๘.

การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจในการควบคุมกำลังคนอย่างเต็มที่ และมีแรงงานอิสระมาทำการผลิตทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นนั้น น่าจะเป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสอดคล้องกับค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไป จะเห็นได้ว่ากำลังคนมิใช่สัญญัตกชนแสดงถึงอำนาจหรือความมั่งคั่งอย่างแต่ก่อน เพราะการเก็บเงินค่าราชการย้อนหลังคราวละหลาย ๆ ปีก็ตี การปรับให้ขุนหมื่น ไพร่ และทาสเสียค่าราชการในอัตราเท่ากันก็ตี ล้วนเป็นการเพิ่มภาระให้มูลนายมาก เนื่องจาก การเรียกเกณฑ์จะผ่านมูลนาย และจะชำระทะเบียน เลกโค๊กก็ต่อเมื่อเก็บเงินครบแล้ว ถ้ามีการติดค้าง หนี้สินจะยิ่งทับทวี เพราะเลกจะลดจำนวนลงตามเวลาที่ผ่านไป ทำให้ มูลนายรู้สึกว่าการในสังกัดมิได้เอื้อประโยชน์ให้กับตน แต่ "...ต้องเสียโน่นเสีย นั้นแต่เป็นความลำบาก" การมีเลกมากกลายเป็นผลเสียมากกว่าผลดี ในขณะที่ เกี่ยวกันมูลนายเหล่านี้ได้รับผลประโยชน์ด้านอื่นจากทางราชการมาทดแทน เช่น เงินเดือนที่จ่ายให้ข้าราชการส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ถึงแม้ว่าเจ้าพนักงานระดับ ท้องถิ่นจะยังได้รับส่วนลดไม่เกินร้อยละ ๕ ของเงินค่าราชการที่เก็บได้จากคนใน ท้องถิ่น^๒ แต่การจ่ายผลตอบแทนคงจะผ่านทางราชการ เพราะเคยมีการกำหนดว่า จะกระทำต่อเมื่อนำเงินที่เก็บได้พร้อมด้วยบัญชีส่งเรียบร้อยแล้ว^๓ จึงเท่ากับเป็น ผลประโยชน์ที่ได้รับจากทางราชการมากกว่าการเก็บผลประโยชน์จากราษฎรโดยตรง

^๑ พห.ร., ร. ๕ ก. ๘/๘๓ เรื่องกรมหมื่นมหิศรดาวยเลข ร.ศ. ๑๑๗

(๒๓ - ๒๘ ม.ค. ๑๑๗).

^๒ ร.ศ.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก

เล่ม ๑๘, หน้า ๒๒๘.

^๓ ร.ศ.ท. เสถียร ดายลักษณะ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก

เล่ม ๑๖, หน้า ๘๐๖.

สิ่งที่แสดงถึงอำนาจ หรือฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคลได้เปลี่ยนจากกำลังคนมาเป็นสิ่งอื่น เช่น เงิน และที่ดิน ที่ดินนับเป็นปัจจัยการผลิตที่มีความสำคัญขึ้นในสมัยนี้ เห็นได้จากราคาที่ดินเชิบบสูงชันอย่างรวดเร็ว^๑ ทำให้มีผู้ให้ความสนใจจับจอง หรือซื้อขายที่ดินกันมาก^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้พระราชทานที่ดิน ตลอดจนผลประโยชน์จากที่ดินแก่เจ้านายและขุนนางข้าราชการ แทนการพระราชทานกำลังคน พร้อมกับการพระราชทานเงินก้อนให้ตามตำแหน่ง ผลประโยชน์ของบรรดามูลนายจึงมิได้มาจากเลิกในสังกัดเป็นสำคัญ ความสัมพันธ์แบบมูลนายกับเลิกก็ค่อย ๆ เปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์แบบข้าราชการกับราษฎร หรือแบบนายจ้างกับลูกจ้างแทน

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ที่ทำให้เกิดแรงงานอิสระนั้นมีผลต่อชีวิตของราษฎรมาก จะเห็นได้ว่าพันธะต่อทางราชการไม่ว่าจะเป็นการถูกเกณฑ์ทหาร หรือ การเสียเงินค่าราชการกลายเป็นภาระของผู้ชายโดยเฉพาะ ผู้หญิงจะได้รับการยกเว้นตามกฎหมาย ลักษณะดังกล่าวอาจได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ทำให้ผู้หญิงบางส่วนที่เคยถูกเกณฑ์ราชการได้รับการยกเว้นตลอดไป และมีเวลาทำมาหาเลี้ยงชีพได้ตลอดเวลา สำหรับผู้ชายซึ่งยังคงมีพันธะต่อทางราชการนั้นก็มิได้รับภาระหนักโดยไม่มีกรตอบแทนเช่นเลิกในอดีต การเกณฑ์แรงงาน หรือสิ่งของไปใช้ใน

^๑ เช่นที่ดินแถบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาราวไรละบาท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พอถึงปี ๒๔๔๗ เพิ่มเป็นไรละ ๓๗.๕๐ บาท หรือเพิ่มมากกว่า ๓๖ เท่า ภายในเวลาไม่ถึง ๒๕ ปี ดู David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice Economy in Thailand...", p. 121.

^๒ ตัวอย่างคือ การซื้อขายที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต ดู ทวีศิลป์ สิมวัชณะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง...", หน้า ๔๔ - ๔๓.

ราชการที่มีใช้กรณีซึ่งกฎหมายอนุญาต จะต้องจ่ายค่าตอบแทนตามสมควรแก่ผู้ถูกเกณฑ์ ส่วนผู้ที่ถูกเกณฑ์ทหารซึ่ง เป็นการเกณฑ์แรงงานในรูปแบบใหม่นั้น ก็จะได้รับค่าตอบแทน ในรูปของอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่พัก ตลอดจนเงินเดือนหรือเบี้ยเลี้ยงจากทาง ราชการตลอดเวลาประจำการ ในขณะที่เกี่ยวกับราษฎรก็มีโอกาสเดินทางไปทำงาน ทั่วเมือง หรือย้ายถิ่นฐานใหม่ได้โดยเสรี จึงมีการอพยพย้ายที่ทำการของราษฎร เช่น อพยพมาทำมาหากินในมณฑลกรุงเทพฯ กรุงเทพฯ ปราจีนบุรี และนครไชยศรี ซึ่งมีที่ดินอุดมสมบูรณ์ที่สุด แต่เสียอากรค่านาตามจำนวนไร่ในอัตราเดียวกับมณฑล อื่น และการอพยพมารับจ้างทำงานชั่วคราวของแรงงานจากอีสาน

อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นยังคงมีลักษณะเดิมของระบบ ไพธแ่งตัวอยู่ การเก็บเงินค่าราชการ และการจัดกองทหารแบบตะวันตกเพื่อ ควบคุมกำลังคน และเกณฑ์ราชการแทนระบบไพร่ยังคงแบ่งคนในสังคมไทยเป็น ๒ ชั้นชั้น คือ ผู้ที่มีอภิสิทธิ์ได้รับการยกเว้นจากพันธะดังกล่าว กับผู้ที่ต้องรับภาระนั้น คล้ายกับระบบไพร่ที่มูลนายกับ เลขาบางพวกได้รับสิทธิยกเว้นจากพันธะทั้งปวง ใน กรณีของการเก็บเงินค่าราชการ ผู้ที่มีอภิสิทธิ์ประกอบด้วย ราชินิกุล ข้าราชการ ฝ่ายทหาร พลเรือน เจ้าพนักงานระดับท้องถิ่น กับนักบวช ผู้ที่เสียเงินค่าราชการ คือ ราษฎรทั่วไป นอกจากนักเรียนที่สอบได้ประโยค ๑ กับประโยค ๒ จะได้รับการ ยกเว้นคราวละปี ผู้ที่บริจาครูปให้ทางราชการ เกินกว่าอัตราเงินค่าราชการ ได้รับยกเว้นในปีนั้น ผู้มาตั้งถิ่นฐานใหม่ก็ได้รับยกเว้นในปีแรกที่มา หรือผู้ที่ได้รับ พระราชทานสิทธิพิเศษให้ยกเว้น^๒ ส่วนการเกณฑ์ทหารก็ยกเว้นนักบวช จีนผู้ก็มี

^๑ หจข., ร. ๕ กษ. ๔.๕/๖ รายงานมิสเตอร์ไฮด์ เรื่องอัตราค่า อากรที่ดิน (๓ - ๑๒ ธ.ค. ๑๒๑).

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๘, หน้า ๒๒๖.

ข้าราชการทั้งปวง และเจ้าพนักงานระดับท้องถิ่น ส่วนราชบัณฑิตนั้นกฎหมายกำหนด
 ว่า เจ้านายตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปถ้าจะเป็นทหารก็จะไต่เป็นนายทหารสัญญาบัตร
 หรือนักเรียนทหาร บังคับบัญชาพลทหารที่เกณฑ์จากราษฎรทั่วไป ผู้ที่อยู่ในข่ายจะ
 ได้รับการยกเว้นการ เป็นทหารชั่วคราวได้แก่ นักเรียนวิชาอุดมศึกษาซึ่งได้รับยกเว้น
 จนถึงอายุ ๓๐ ปี บุคคลที่ตองดูแลบิดามารดาทุพพลภาพได้รับยกเว้นนานตลอดชีวิต
 บิดามารดา และยกเว้นบิดาที่ตองเลี้ยงบุตรกำพร้า หรือพี่ชายที่เลี้ยงน้องกำพร้า
 ไปจนกว่าเด็กจะโตพอเลี้ยงตัวได้ การยกเว้นชั่วคราวนี้มีลักษณะเป็นการยกเว้น
 คำนใดค่านหนึ่ง เช่น บุคคลที่ดูแลบิดามารดาทุพพลภาพไม่ต้องเป็นทหาร แต่ถามิใช่
 ผู้มีสิทธิได้รับการยกเว้นจากการ เสียเงินตราราชการแล้วก็คงตองมีภาระเสียเงินนี้
 ดังนั้นผู้ที่มีอภิสิทธิ์ได้รับยกเว้นพันธะทั้งสองค่านส่วนมากคงมาจากกลุ่มมูลนายเดิม
 รวมกับผู้ที่เลื่อนฐานะทางสังคมโดยผ่านการศึกษา หรือการมีฐานะทางเศรษฐกิจดี
 ในขณะที่สามัญชนส่วนมากซึ่งเคยอยู่ในฐานะไพร่ หรือทาสมาแต่เดิมยังคงตองมีพันธะ
 ทอทางราชการตั้งแต่อายุ ๑๘ ปี คือ ถ้าไม่ถูกเกณฑ์เป็นทหาร ก็ตองเสียเงิน
 ราชการทุกปี

การประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินตราราชการ ร.ศ. ๑๒๐ กับ
 พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ เกิดขึ้นหลังจากระบบไพร่เปลี่ยนแปลง
 จากเดิมไปมากแล้ว กฎหมายสองฉบับนี้นับ เป็นการรับรองความเปลี่ยนแปลงที่เกิด
 ขึ้นอย่างเป็นทางการ แต่เนื่องจากกฎหมายดังกล่าวประกาศใช้ในช่วงปลายรัชกาล
 และขยายไปที่ละมณฑล ผลตอสังคมซึ่งเกิดขึ้นจากการบังคับใช้กฎหมายนี้จึงยังเห็น
 ได้ไม่ชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่เดียวกันลักษณะ

ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
 เล่ม ๒๐, หน้า ๓๐๗ - ๓๑๐.

บางประการของระบบไพร่เดิมที่ยังแฝงอยู่ในระบบใหม่ ซึ่งมีผลให้ราษฎรทั่วไปยังมี
พันธะต่อทางราชการทำนองเดียวกับพันธะของ เลกที่ถูกเกณฑ์ราชการ มีส่วนทำให้
เกิดปฏิกริยาหลายอย่างต่อความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ในสมัยนี้

ปฏิกริยาต่อความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ปฏิกริยาต่อการเก็บเงินค่าราชการ และการเกณฑ์ทหารมีทั้งที่เกิดจาก
กลุ่มมูลนายเดิม และจากราษฎรซึ่งต้องการเลี้ยงพันธะต่าง ๆ ในเรื่องการเก็บ
เงินค่าราชการนั้น ตัวอย่างที่เห็นได้คือ การเก็บเงินค่าราชการซึ่งกฎหมายอนุญาต
ให้เสียที่ไหนก็ได้ แล้วนำใบเสร็จมาแสดงเมื่อกลับมาภูมิลำเนา เพื่อว่าเสียค่ากว่า
อัตรามา จะได้เก็บเพิ่ม ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ แรงงานรับจ้างมักอ้างว่ามาจาก
หัวเมืองที่เสียค่าราชการในอัตราค่าที่สุด เพื่อให้เสียเงินน้อยจนทางราชการต้อง
กำหนดให้เก็บคนละ ๖ บาทเท่ากันหมด มิฉะนั้นก็ให้กลับไปเสียที่ภูมิลำเนา^๒ เพื่อ
ตัดปัญหาแอมอ้างดังกล่าว ซึ่งทำให้เก็บเงินค่าราชการได้น้อยกว่าที่ควรจะเป็น

การเกณฑ์ทหารซึ่งเป็นการเกณฑ์แรงงานในรูปแบบหนึ่งก็ประสบปัญหา
ไม่น้อย มีคนที่ไม่ต้องการเป็นทหารพยายามหลีกเลี่ยง กล่าวคือ ระยะเวลาที่เกณฑ์ทหาร
มีคนไปบวชมากเพื่อเลี้ยงให้พ้นเวลาเกณฑ์ จนฝ่ายทหารต้องขอความร่วมมือจาก
สมเด็จพระสังฆราชในการวางกฎเกณฑ์ฝ่ายสงฆ์ให้สอดคล้องกับทางราชการ^๓

^๑ร.ค.ท. เสถียร ฉายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๑๘, หน้า ๒๒๘.

^๒ทวีศิลป์ สิววัชนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง....,"
หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

^๓การดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหาร....," หน้า ๓๖๐.

นอกจากนี้ก็มีคนที่หาทางเลี่ยงด้วยการขอสมัครรับราชการฝ่ายพลเรือน ถึงแม้จะไม่ได้
 รับเงินเดือนก็ยอม^๑ แต่ถ้าไม่มีทางเลี่ยงอย่างอื่นแล้ว บางคนถึงกับยอมทำร้าย
 ตนเองเพื่อให้อยู่ในข่ายคนพิการ ดังปรากฏเป็นข่าวลงหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์-
 เวนอร์ ประจำวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๒ ว่าชายราว ๕ คนร่วมกันตัดนิ้วมือ
 คนละนิ้วที่ตรอกเตาหุงเพื่อให้พ้นจากการเป็นทหาร^๒ แม้แต่พวกที่ถูกเกณฑ์แล้วบางคน
 ก็ยังพยายามหลบหนีราชการ เช่น เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๒ มีพลทหารหลบหนี
 ๑๐๐ คน และกลับเข้ารับราชการ ๖ คน^๓ ส่วนเดือนตุลาคมก็มีพลทหารหนี ๑๐๑ คน
 กลับเข้ารับราชการ ๓๐ คน^๔ จำนวนทหารหนีกับที่กลับมารับราชการต่างกันมาก
 พวกที่หนีจะถูกติดตามจับกุมโดยขอความร่วมมือจากเจ้าพนักงานในท้องถิ่น ดังปรากฏ
 ในรายงานจากอำเภอเสมอ เช่น นายอำเภอภาชีเจริญรายงานในวันที่ ๒๔ สิงหาคม
 พ.ศ. ๒๔๕๒ ว่ากำลังสืบจับพลทหารพลอย สักหมายหมู่ ท.บ. ๑ อยู่^๕ บางครั้ง
 ก. ๓๔๗

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หจข., ร. ๕ น. ๔๐.๑/๖๔ หนังสือพิมพ์ลงข่าวว่ามีคนประชุมกัน
 ตัดนิ้วมือเพื่อให้พ้นการเป็นทหารนั้น ขอให้สืบสวน (๑๑ - ๒๔ ก.ย. ๑๒๔).

^๓ หจข., ร. ๕ น. ๑๗.๒/๒ สืบจับพลทหารหลบหนีราชการจำนวน
 เดือนกันยายน (๒ - ๒๕ ก.ย. ๑๒๔).

^๔ หจข., ร. ๕ น. ๑๗.๒/๔ สืบจับพลทหารหลบหนีราชการจำนวน
 เดือนตุลาคม (๒๕ ก.ย. - ๑๑ ต.ค. ๑๒๔) และ หจข., ร. ๕ น. ๑๗.๒/๕
 สืบจับพลทหารหลบหนีราชการจำนวนเดือนตุลาคม (๑๖ - ๒๗ ต.ค. ๑๒๔).

^๕ หจข., ร. ๕ น. ๑๗.๒/๑ สืบจับพลทหารหลบหนีราชการจำนวน
 เดือนสิงหาคม (๑๒ ส.ค. - ๒ ก.ย. ๑๒๔).

การหลบหนีก็แอบอ้าง เป็นคนในบังคับต่างชาติอย่างพลทหารอาจ สักหมายหมุ่ ๑๒๘
 ท.บ. ๕
 น. ๗๗๔

พยายามทำลายเครื่องหมายที่ลัก และอ้างเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเมื่อถูกจับ^๑
 กรมยุทธนาธิการพยายามแก้ปัญหาด้วยการปลุกฝังให้พวกพลทหารรู้สึกภูมิใจและศรัทธา
 ในการเป็นทหาร โดยถือเป็นที่สำหรับทุกคนจะทองช่วยกันรักษายานเมือง จะ
 ใครรักหมู่คณะและไม่เลียงการเป็นทหาร^๒ จะเห็นได้ว่าการหลบหนีราชการทหาร
 เป็นปฏิกริยาที่ราษฎรแสดงความไม่พอใจประการหนึ่งต่อพันธะที่มีต่อทางราชการ
 ซึ่งเข้ามามีบทบาทแทนระบบไพร่

ปฏิกริยาต่อต้านระบบต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่แทนระบบไพร่มีความรุนแรงมาก
 ที่สุด คือการกบฏ ๓ ครั้ง ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ได้แก่ กบฏพระยาแขก
 เจ็ดหัวเมืองในภาคใต้ กบฏเงี้ยวในภาคเหนือ และกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน^๓ กบฏ
 เหล่านี้เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครองซึ่ง เป็นความพยายามจะนำระบบอื่นมาทำ

^๑ หจข., ร. ๕ น. ๑๗.๒/๕ สืบจับพลทหารหลบหนีราชการจำนวน
 เดือนมีนาคม เมษายน (๑ เม.ย. ๑๒๕ - ๒๗ เม.ย. ๑๓๐).

^๒ ภากรดี มหาจันทร์, "การปฏิรูปการทหาร...", หน้า ๓๔๐ - ๓๔๑.

^๓ คุ เทช บุนนาค, "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน," สังคมศาสตร์ปริทัศน์
 ๕ (มิถุนายน - สิงหาคม ๒๕๑๐): ๗๔ - ๘๖, เทช บุนนาค, "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่
 ร.ศ. ๑๒๑," สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๖ (กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑): ๖๗ - ๘๐
 และ เทช บุนนาค, "พระยาแขกเจ็ดหัวเมืองคบคิดขบถ," ใน วรรณไวทยาการ :
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (พระนคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย-
 ศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕ - ๓๕.

หน้าที่แทนระบบไพร่ และเกิดในบริเวณหัวเมืองซึ่งถูกนับเนื่องเข้ามาอยู่ในระบบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ การเก็บเงินค่าราชการแทนแรงงาน และช่วยเพิ่งเริ่มใช้เพียง ๑ ปี ก็เกิดการกบฏขึ้น ดังนั้นการ เปลี่ยนมาเก็บเงินค่าราชการคงจะยังไม่ทำให้ชีวิตราษฎรต่างจากเดิมไปมากนัก เมื่อประสบปัญหาเฉพาะหน้าเพิ่มความทุกข์ยากมากขึ้น แล้วมีผู้ให้ความหวังว่าจะมีชีวิตที่ดีขึ้น จึงเข้าร่วมก่อการกบฏด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน มีหนังสือของผู้มีบุญหลายฉบับแพร่อยู่ตามเมืองต่าง ๆ ซึ่งกล่าวถึงความทุกข์ยากของราษฎรดังที่ปรากฏในหนังสือ พระยาอินทรวา

อันว่าโทษใส่แกล่ไพร่ไทยให้เสียเงินค่า แลไม่เท่าแต่ขึ้นแถมเล่าท้าวพระยา ก็ทุกแต่งการบานการ เมืองใหญ่แกล่ไพร่ไทยผู้น้อยผู้ใหญ่ใหญ่วิญาศิบหาย ไม่เท่าแต่ขึ้นไพร่ไทยหาเงินค่าไม่ได้ก็จักจับเอาลูกหญิง ลูกชายเอาทั้งหลายมาเป็น ขาอยู่ในเรือนแห่งตนแล้ว... แลฝนตกไม่ถูกระดู แลเดือน ๕ เดือน ๖ ฝนตกน้ำนอง เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ คับ จึงแรกไถนาเขาตายการแมลงบึงก็กัด รวงเขา แลคนทั้งหลายก็จักตายยากน่าน้ำกันเขามากนักชะแล เพราะท้าวพระยาไม่ชอบทัตศาราชธรรม^๑

แสดงให้เห็นว่าราษฎรประสบปัญหาทัตมทั้งการถูกเอารัดเอาเปรียบ และประสบความอดอยาก พระญาณรักชิตเจ้าคณะสงฆ์มณฑลอีสานเห็นว่ากบฏครั้งนี้เกิดจากความอดอยากแค้นของราษฎรผู้มีรายได้น้อย เมื่อประสบกับการจกรราษฎรบังหลวงของ ข้าราชการทำให้ทุกข์ยากเพิ่มขึ้น และมีสวนผลักดันให้รวมกบฏ^๒ นอกจากนี้ยัง

^๑ หจท., ร. ๕ ม. ๒.๑๘/๑๐ หนังสือมีไปมาทางกระทรวงมหาดไทย (๒๒ พ.ค. - ๒๘ มิ.ย. ๑๒๑).

^๒ John B. Murdoch, "The 1901 - 1902 'Holy Man's' Rebellion," Journal of the Siam Society 62 (1974): 61.

เกิดจากความเชื่อเรื่องผู้มีบุญที่ว่า เมื่อมีความวุ่นวายหรือยากแค้นก็จะมีผู้มีบุญ
 อย่างพระศรีอาริย์มาปราบยุคเข็ญ นำความสุข ความเจริญ และความมั่งคั่งมาให้
 มาให้ เมื่อมีการรำลึกว่าเกิดผู้มีบุญราชนิกรผู้ทุกข์ยากก็จะเลื่อมใสและมาเป็นพรรค
 พวกก่อการกบฏขึ้น^๑ กบฏผู้มีบุญภาคอีสานเกิดขึ้นทั่วไป มีหัวหน้าหลายคนทั้งใน
 มณฑลอุดร อีสาน และฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง^๒ การปราบปรามของอาศัยกองทหารแบบ
 ตะวันตกพร้อมกับอาวุธทันสมัย จึงสามารถปราบพวกกบฏที่ละกลุ่มจนราบคาบในปี
 ๒๔๔๕^๓ ภายหลังจากคราวนี้ทางราชการต้องผ่อนภาระให้ราษฎรอย่างให้เก็บเงิน
 ๑ บาทต่อปี^๔ ในมณฑลอุดรและอีสานเพียงคนละ ๔ บาทต่อปี^๕ อย่างไรก็ตามก็หลังจากปี
 ๒๔๔๕ แล้วยังมีรายงานเรื่องคนอ้างตัวเป็นผู้มีบุญหรือผู้วิเศษอีก เช่น ใน
 พ.ศ. ๒๔๔๗ มีชาวเมืองสุวรรณภูมิมาซุกแร่ที่แขวงเมืองร้อยเอ็ด โดยอ้างว่าจะ
 นำไปทำยาอายุวัฒนะ และปีต่อมาได้มีการจับอุกธาซึ่งพยายามตั้งเมือง และรื้อฟื้น

---

^๑Charles F. Keyes, "Millennialism, Theravāda Buddhism, and Thai Society," Journal of Asian Studies 36 (February 1977): 290 - 302.

^๒กระทรวงมหาดไทย, พระราชหัตถเลขาธิราชกาลที่ ๕...,
 หน้า ๓๓๕ - ๓๓๘.

^๓ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (พระนคร: สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๓๕ - ๓๔๒.

^๔ทจท., ร. ๕ ม. ๒๘.๒/๑๖ มณฑลอุดร เก็บเงินจากราชการแก่คน
 ฝั่งซ้ายซึ่งข้ามมาฝั่งขวา (๑๒ มี.ค. ๑๒๑ - ๔ ส.ค. ๑๒๕).

ระบอบปกครองแบบเก่าในภาคอีสาน^๑ แต่ก็ไม่ถึงขั้นจลาจลอย่างคราว พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕^๒ จะเห็นได้ว่าปฏิกริยาของราษฎรต่อการเก็บเงินค่า ราชการ หรือการเกณฑ์ทหารมักเป็นการหลบเลี่ยงด้วยวิธีการต่าง ๆ มากกว่าจะ เป็นการกอกบฏ

ปฏิกริยาต่อความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่โดยการนำระบบต่าง ๆ แบบ ตะวันตกมาทำหน้าที่แทน สะท้อนให้เห็นทัศนคติของราษฎรทั่วไปว่า ยังคงเห็นระบบ คังกล่าวคล้ายกับระบบไพร่เดิม และมีความหวาดเกรงความลำบากที่จะได้รับจาก การปฏิบัติตามพันธะของทางราชการ จึงมีการหลบเลี่ยงด้วยวิธีต่าง ๆ อยู่ต่อมา ในขณะที่เดียวกันกฎหมายก็เปิดโอกาสให้ราษฎรสามัญที่มีการศึกษาได้เข้ารับราชการ และพ้นจากพันธะคานเสียเงินค่าราชการ ตลอดจนคานเป็นทหาร นับเป็นการเปิด โอกาสให้ราษฎรเลื่อนฐานะทางสังคมโดยผ่านการศึกษานั้นเป็นปัญหาที่น่าจะศึกษา วิเคราะห์หืออีกประเด็นหนึ่ง และสิ่งที่น่าสนใจจะศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไปก็คือ ระบบใหม่ ที่ทำหน้าที่แทนระบบไพร่ประสบความสำเร็จในทางปฏิบัติ หรือสามารถแก้ไขข้อ บกพร่องที่ระบบไพร่เคยประสบมาก่อนได้ก็กว่าเพียงใด และมีผลกระทบอย่างไรต่อ สังคมไทยสมัยต่อมา

^๑ กระจ่างมทาดไทย, พระราชหัตถเลขาธิกาลที่ ๕...,
หน้า ๔๓๓ - ๔๓๔.

^๒ การกบฏพ่นองเกี่ยวกับกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. ๑๒๐ - ๑๒๑ เกิดอีก ครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บ้านหนองหมากแก้ว อำเภอวังสพุง จังหวัดเลย ดู รายละเอียดใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร, "เจ้าผู้มีบุญหนอง- หมากแก้ว," รวมบทความประวัติศาสตร์ ๑ (กรกฎาคม ๒๕๒๓): ๖๘ - ๘๖.